

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ
Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλό-
πουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσυμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Bœhm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορα-
κόπουλος τακτ. καθ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης. — Θεμ. Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1933

ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΥΠΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (δ. φ.)

Καθηγητοῦ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας

(Συνέχεια ἐκ τοῦ 2ου τεύχους τοῦ ἔτους Δ')

§ 24.

Ἐκ τῆς συγκρίσεως τούτων δύναται τις νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον τὴν γνώμην τοῦ Ἰουστίνου περὶ τοῦ προσκαιροῦ θανάτου, περὶ τῆς διαλύσεως τοῦ σώματος· διότι ἀφ' οὗ ὁ φυσικὸς θάνατος εἶναι κοινὸς τοῖς πᾶσι καὶ ὑπᾶτι τῆς φύσεως ἀνάγκη κατ' αὐτόν, ὡς εἶδομεν, πρέπει κατ' ἀκολουθίαν νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι ὁ Ἰουστίνος ἀπεδέχετο, ἢ ὅτι τὸ σῶμα ἐπλάσθη ἀπ' ἀρχῆς θνητόν, ἢ ὅτι προσωρισμένον τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἀθανασίαν, ὑπέπεσεν ἕστερον εἰς τὸν θάνατον καὶ τὴν φθοράν. Ἄλλ' εἰς τὴν πρώτην ὑπόθεσιν ἀντίκειται οὐ μόνον τὸ ἀπίθανον τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ἢ ἀπορρίψεως τῆς περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου ἀπλῆς διδασκαλίας τῶν Γραφῶν ἢ ἀλληγορικῆς καὶ ἐσφαλμένης αὐτῶν κατανοήσεως ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἄλλην διδασκαλίαν τοῦ φιλοσόφου· διότι γνωρίζομεν ὅτι πολλάκις ἐδίδαξεν: ὅτι αἱ λογικαὶ φύσεις, ἄνθρωποι καὶ ἄγγελοι ἦσαν θεόθεν προσωρισμένοι εἰς τὴν ἀθανασίαν· ὅτι δὲ καὶ τὸ σῶμα ὑπήγετο εἰς αὐτὴν μηνύει ἡ δόξα αὐτοῦ περὶ τῆς ἀναστάσεως ἐν ἀναφορᾷ οὐχὶ πρὸς τὰς ψυχὰς ἀλλὰ πρὸς τὰ σώματα.¹⁾ Οὐ μὴν ἀλλὰ σαφέστατα διδάσκουσι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὄλος πρὸς ἀθανασίαν δημιουργηθεὶς τὸ πρῶτον, ἕστερον ἀπώλεσε ταύτην, τὰ ἐν 1 Ἀπολ. κ. 13 «καὶ ὑπὲρ τοῦ πάλιν ἐν ἀφθαρσίᾳ γενέσθαι διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ αἰτήσεις πέμποντες» ἐνθα ἡ ἀφθαρσία, ἧς ἡ ἀνάκτησις ἐπιδιώκεται, δὲν εἶναι βεβαίως ἄλλη ἢ ἡ πρὸ τῆς πτώσεως.²⁾ Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ δόξα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἦν ἤδη ἀπ' ἀρχῆς θνητὸς τῷ σώματι, δὲν δύναται ν' ἀποδοθῆ εἰς τὸν Ἰουστίνον ὑπολείπεται ὡς ἀντιπροσωπεύουσα τὴν περὶ τούτου πίστιν αὐτοῦ ἢ ἑτέρα τῶν δύο ὑποθέσεων: ἢ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος διὰ τὴν

ἀπειθείαν τῶν πρωτοπλάστων ἐπέκλυσε τῷ φυσικῷ θανάτῳ, ἢ ὅτι τὰ ἁμαρτήματα ἐκάστον τῶν ἐπὶ μέρος ἀνθρώπων εἶναι ἡ αἰτία τοῦ θανάτου αὐτῶν.¹⁾ Εἴτε ταύτην εἴτε ἐκείνην ἀποδεχθῆ τις ἀνάγκη νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι τὴν περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἔννοιαν ὁ Ἰουστίνος ἐξεδέχετο ὡς ἄνω ἀνέπτυξα. Καὶ ἂν μὲν ἀποδεχθῆ ἐκείνην τότε ἀμέσως γίνεται κατὰδηλος ἡ αἰτιώδης σχέσις μεταξὺ τῆς πράξεως τῶν πρωτοπλάστων καὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἀπογόνων, ἂν δὲ ταύτην τότε εἶναι ἀναγκαία ἡ προϋπόθεσις ὅτι κατὰ τὸν Ἰουστίνον ἀδύνατον τῷ ἀνθρώπῳ τὸ μὴ ἁμαρτάνειν καὶ κατ' ἀναγκαίαν ἀκολουθίαν πᾶσι κοινὸς καὶ ἀναπόφευκτος ὁ θάνατος. Ἄν δὲ τὴν καθολικὴν ταύτην πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ὁσπὴν ἀνάγκη τις (ὡς ἐπὶ αἰτίαν) εἰς τὴν πτώσιν τῶν πρωτοπλάστων καὶ τὴν ἐντεῦθεν διαφθορὰν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τότε ἀνάγκη ἢ ἄλλοθεν νὰ ἐρμηνεύσῃ: πῶς συμβαίνει, ὥστε κατὰ τὸν Ἰουστίνον οὐδεὶς ἀπήλλακται καὶ ἐλεύθερος ὑπάρχει ἁμαρτίας (διότι τὰ συνήθως λεγόμενα περὶ κακοῦ παραδείγματος καὶ μιμήσεως δὲν εἶναι ἐρμηνεία) ἢ νὰ ὑπολάβῃ ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ἁμαρτίας ἦν ἐξ ἀρχῆς ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ. Ἀλλὰ τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι ὁ Ἰουστίνος ἐσκέφθη τι τοιοῦτον, ὁ ἐπανειλημμένως ἐξαγγέλλον ὅτι οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἠμάρτησαν, ἐν ᾧ ἠδύνατο νὰ μὴ ἁμάρτωσι;

§ 25.

Διὰ τοὺς ἄνω λόγους φρονῶ ὅτι ἡ ἁμαρτωλὸς γένεσις (vitium originis) δὲν ὑπῆρξεν ἀλλοτρία τῆς διανοίας τοῦ Ἰουστίνου καὶ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην δύναται κατ' ἐμὴν γνώμην νὰ νοηθῆ τὸ ἐν 1 Ἀπ. κ. 23. «Ἰησοῦς Χριστός, μόνος ἰδίως υἱὸς τῷ Θεῷ γεννηταί . . . καὶ τῇ βουλῇ αὐτοῦ γενόμενος ἄνθρωπος ταῦτα ἡμᾶς ἐδίδαξεν ἐκ' ἀλλαγῆ καὶ ἐπαραγωγῆ τοῦ ἀνθρωπείου γένους. Ὡς τὸ ἄνω μνημονευθὲν (1 Ἀπ. κ. 13): πάλιν ἐν ἀφθαρσία γενέσθαι οὕτω καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐπαραγωγή δεικνύει κατάστασιν προτέραν καὶ κρείσσονα, ἣτις ἐπιποθεῖται· ἐπειδὴ δ' ὅμως ἐπαραγωγή τοῦ ἀνθρωπείου γένους δὲν δύναται νὰ ληφθῆ ὡς σημαίνουσα: ἐπάνοδον τῶν ἐπὶ μέρος ἀνθρώπων, εἰς τὴν χρηστότητα καὶ ἀθωότητα τῆς νηπιακῆς ἡλικίας, τότε νοητέα δι' αὐτῆς: ἢ τοῦ ὅλου ἀνθρωπείου γένους ἀποκατάστασις εἰς τὴν ἀρχικὴν κατάστασιν, οἷα παρεδόθη ὅτι ὑπῆρξε πρὸ τῆς πτώσεως τοῦ Ἀδάμ· ὅθεν τὰ περὶ τῆς ἐπηρείας τῶν φάυλων ἡθῶν καὶ τῆς κακῆς ἀνατροφῆς ἢ συνηθείας ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου λεγόμενα δὲν πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὡς δηλοῦντα τοὺς πρώτους καὶ μόνους παράγοντας τῆς ἁμαρτίας ἀλλὰ κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον οἶοι εἶναι τῷ πρὶ προσφέροντα! ταῦτα δὲ φρονῶν ὁ Ἰουστίνος οὐδαμῶς²⁾ ἐμείον τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ κῦρος τῆς ἐλευθερίας, ἧς θεομὸς ὑπῆρξε συνήγορος κατὰ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑνωστικῶν, οἵτινες ἔθνον τῇ Μοίρᾳ. Διότι ἡ ἁμαρτωλὸς γένεσις δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι εἰς τὴν ἐλευ-

E. P. K. S. 1911
ΙΩΑΝΝΗΝΑ 2006

θερίαν ἐπιβλαβεστέρα ἢ οἱ φαῦλοι ἄγγελοι (οἱ κακοὶ δαίμονες) οἵτινες σύμμαχον λαβόντες τὴν ἐν ἐκάστῳ κακὴν ἐπιθυμίαν κατεσκέδασαν ψεύδη καὶ πλάνας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως οὕτω ἔχουσιν ὑποχείριον καὶ δουλεῦον ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος·¹⁾ διότι κατὰ τὸν Ἰουστίνον οὐδὲ οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀδάμ γεννῶνται ὅλως ἀσθενεῖς καὶ ἀοπλοὶ ἀλλ' εἶναι ἱκανῶς ὀπλισμένοι τῷ σπερματικῷ λόγῳ ὥστε νᾶμύνιωνται καὶ τὸν ἐσωτερικὸν καὶ τὸν ἐξωτερικὸν ἐχθρόν. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι, ὅτι πολλοὶ οὐ μόνον ἐκ τῶν Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Ἑθνικῶν μετὰ λόγου βιώσαντες, καίπερ ἄθεοι νομιζόμενοι, ὅμως Χριστιανοὶ ὑπάκουσιν.²⁾ Ἀναπολογήτους δὲ θεωρεῖ ἐκείνους οἵτινες ἀμελήσαντες τοῦ λόγου οὔτε τῶν ἐπιθυμιῶν ἐκράτησαν οὔτε τὰ δίκτυα καὶ τὰ δολώματα τοῦ διαβόλου διέφυγον, ἀλλὰ δοῦλοι ἀμφοτέρων ἐγένοντο.³⁾ Πρὸς κατάργησιν καὶ πτώσιν τῆς ὀσημέραι χαλεπωτέρας ἀποβαινούσης δυναστείας τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ Διαβόλου καὶ ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀρᾶς καὶ τοῦ αἰωνίου θανάτου ἐσαρκώθη ὁ Θεῖος Λόγος.⁴⁾ Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀποβλέπουσιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἡμεῖς δὲ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ἡμέτερον θέμα τὸ περὶ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου.

§ 26.

Ἄν ἐν οἷς ἄνω διελάβομεν, διευτυπώθη ἡ ἀληθὴς τοῦ Ἰουστίνου περὶ τοῦ ζητήματος δόξα, καὶ περὶ τούτου οὐδαμῶς ἀμφιβάλλω, τότε πᾶν ὅ,τι κατὰ τὸν βίον ἡμῶν ἐλευθέρως ἢ βουλευόμεθα ἢ πράττομεν, τοῦτο προέρχεται ἢ ἀπὸ τῆς μιᾶς ἢ ἀπὸ τῆς ἑτέρας φύσεως ἡμῶν· τὰ ἀπὸ τῆς πρώτης καὶ κρείσσονος εἶναι τὰ καλούμενα ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου : ἀγαθὰ, καλὰ, σπουδαῖα, δίκαια, ἐνάρετα, εὐσεβῆ, ὅσια, εὐσέβεια, ἀρετὴ, δικαιοσύνη, δικαιοπραξία, εὐσεβεῖν, κατορθοῦν κ.ἄ. τὰ δὲ ἀπὸ τῆς ὑστέρας ἐγγενομένης καὶ χείρονος εἶναι : τὰ φαῦλα, κακά, αἰσχροτά, ἀδίκαια, ἀσεβῆ, ἀνόσια, ἁμαρτωλά, πονηρά, πονηρία, ἁμαρτία, ἀδικία, ἀσέβεια, ἀσεβεῖν, ἁμαρτάνειν, πονηρεῦσθαι, σφάλλεσθαι κ.τ.λ.¹⁾ Πάντα δέ, ὡς ἄνω ἐροήθη (§ 16), οὐχὶ δόξη ἢ ἔθει οὐδὲ μόνον παράτισι καὶ προσκαίρωσ, ἀλλὰ πάντοτε καὶ πανταχοῦ καὶ φύσει εἶναι ὅ,τι νομίζονται ὅτι εἶναι καὶ διὰ τοῦτο ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν θύραθεν νομοθετῶν, τῶν ὀρθῶς τῷ λόγῳ χρησαμένων προεγράφησαν²⁾ τίνα τὰ πρακτέα καὶ τίνα τὰ φευκτέα, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ παραδεδομένα εὑρίηται ἐν τῷ Μωσαϊκῷ νόμῳ.³⁾ Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ νέος νόμος τοῦ Χριστοῦ οὐδὲν ἄλλο περιέχει εἰμὴ τὸν πυρῆνα τοῦ ἀρχαίου νόμου, ἀπηλλαγμένον μόνον τῶν τυπικῶν περὶ λατρείας παραγγελμάτων καὶ οὕτω προσαρμοζόμενον παντὶ γένει ἀνθρώπων.⁴⁾ Ὡς δὲ ὁ νέος νόμος ὑπερτερεῖ τοῦ ἀρχαίου οὐχὶ κατὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ γένους, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀπλότητα καὶ καθολικότητα καὶ τὸ αἰώνιον κῦρος, ὁμοίως καὶ ὁ νόμος τῆς φύσεως ὑπολείπεται τοῦ Θείου νόμου κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς τελειότητος, καθ' ὅσον οἱ τῆς συνειδήσεως ἔλεγχοι καὶ παραινέσεις ἐπι-

σκοτίζονται ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ πονηρῶν ὁρμῶν, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει ἐν τῷ Θεῷ νόμῳ.⁵⁾ Ἡ σχέσις αὕτη τοῦ φυσικοῦ νόμου πρὸς τὸν γραπτὸν νόμον συνάδει καθόλου πρὸς τὴν ἄλλην τοῦ φιλοσόφου διδασκαλίαν, καθ' ἣν καὶ τῶν δύο τούτων νόμων πηγὴ καὶ νομοθέτης εἶναι ὁ Θεῖος Λόγος, ὅστις ὑπάρχει καὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου πατὴρ καὶ τῆς Νέας Διαθήκης ποιητής. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ τοῦτο συνάγεται, ὅτι οἱ πρὸ Χριστοῦ κατὰ τὸν φυσικὸν ἢ κατὰ τὸν Μωσαϊκὸν νόμον βιώσαντες εἶναι ὁμοίως εὐσεβεῖς καὶ δίκαιοι καὶ εὐάρεστοι τῷ Θεῷ ὡς καὶ οἱ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ τηρήσαντες.⁶⁾

§ 27.

Ὁ Ἰουστίνος δὲν ἀπτεται τοῦ ζητήματος: πότερον τὸ ἀγαθὸν ἐπιζητεῖται καὶ ποθεῖται διότι οὕτω ἔδοξε τῷ παντοδυνάμῳ Θεῷ, ἢ διὰ τὸ εἶναι τοῦτο οἰκοθὲν ἐφρετὸν καὶ ζηλωτὸν διὰ τοῦτο καὶ ὁ Θεὸς ἠθέλησε καὶ ἐκέλευσε τὴν ἐπιδίωξιν αὐτοῦ. Ὅμοίως ἀλλοτρία τοῦ φιλοσόφου εἶναι ἢ μεταξὺ εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης, δὲν λέγω, διάκρισις, ἀλλὰ διάζενξις, μὴ εἰδότος ὁσιότητα, κεχωρισμένην τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀδυνατοῦντος νὰ νοήσῃ τὴν δικαιοσύνην ἄνευ ὁσιότητος· καὶ δὴ ἀληθῆς δικαιοσύνη κατ' αὐτὸν οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰ μὴ ἡ μίμησις τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγιότητος, τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῶν ἄλλων τελειότητων, τῶν ἐνυπαρχουσῶν τῷ Θεῷ:²⁾ ὅθεν οὐδὲ αἱ λέξεις δικαιοσύνη καὶ εὐσέβεια σαφῶς ὑπ' αὐτοῦ διαστέλλονται, ἀλλὰ συχνὰ ἀντιμεταλαμβάνονται.³⁾ Τῆς ἀληθοῦς δικαιοσύνης ἴδιον εἶναι μάλιστα, οὐχ ἥσσον τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἢ τῶν ἐνθυμημάτων ἀγνότης καὶ ἡ χρηστότης τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Ἰουστίνον, μὴ ὑποτιμῶντα τὰ ἔργα μηδὲ στέργοντα⁴⁾ μόνον εἰς τὴν χρηστὴν προαίρεσιν, ἀλλὰ φρονοῦντα ὅτι τὰ ἔξωτερικὰ ἔργα οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀξίαν⁵⁾ ἂν μὴ ἐξορμῶσιν ἀπὸ ἀγαθῶν βουλευμάτων.⁶⁾ Συμφωνεῖ τούτοις καὶ ἡ ἄλλη αὐτοῦ γνώμη, ὅτι πάσης δικαιοσύνης καὶ εὐσεβείας τὸ σύνολον καὶ κεφάλαιον⁷⁾ εἶναι, κατὰ τὸ ῥῆμα τοῦ Κυρίου, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον.⁸⁾ Διὰ οὖν τῆς πάσης δικαιοσύνης τετμημένης, πρὸς τε Θεὸν καὶ ἀνθρώπους, ὅστις, φησὶν ὁ λόγος, «ἀγαπᾷ Κύριον τὸν Θεὸν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος καὶ τὸν πλησίον ὡς ἑαυτὸν, δίκαιος ἀληθῶς ἂν εἴη» (Διαλ. κ. 93). Ἡ δὲ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι κατὰ τὸν Ἰουστίνον ἢ εὐσέβεια καταδεικνυται καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐξ ὧν ἐν τῷ χωρίῳ ἐπάγεται πρὸς ἐρμηνείαν τῶν λόγων τοῦ Κυρίου: ὁ γὰρ, ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος ἀγαπῶν τὸν Θεὸν πλήρως θεοσεβοῦς γνώμης ὑπάρχων οὐδένα ἄλλον τιμήσει Θεόν, καὶ ἄγγελον (τ. ε Χριστὸν) ἐκεῖνον ἂν τιμήσετε Θεοῦ βουλομένου, τὸν ἀγαπώμενον ὑπ' αὐτοῦ» αὕτη δὲ ἡ τοῦ Θεοῦ εἰλικρινὴς καὶ ἀγία λατρεία εἶναι εὐσέβεια.⁹⁾ Ἡ δὲ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἀπόρροια τῆς πρὸς ἑαυτὸν ἀγάπης, εἶναι κατὰ τὸν φιλόσοφον ἢ φιλανθρωπία καὶ ἀγαθοεργία πρὸς τὰς ὁμοιοπαθεῖς ἡμῖν καὶ λογικὰς φύσεις τ. ἐ. πρὸς τοὺς ἀν-

θρώπους καὶ δὴ πρὸς πάντα ἀδιακρίτως φυλῆς καὶ γένους.¹⁰⁾ "Οἴθεν φιλητέοι οὐ μόνον οἱ πολῖται καὶ φίλοι ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι καὶ ἐχθροί.¹¹⁾ ὅπερ πράττουσιν οἱ Χριστιανοί, εὐχόμενοι καὶ ὑπὲρ τῶν διωκτῶν αὐτῶν καὶ ἐχθρῶν."¹¹⁾

§ 28.

Ὁ Ἰουστίνος δὲν ἐπραγματεύθη μετ' ἐπιστάσεως περὶ τῶν μερῶν τῆς δικαιοσύνης, ἢ περὶ τῶν διαφόρων ἀρετῶν. Παραθέσεις καὶ ἀπαριθμήσεις τοιαῦται εὐσέβεια, δικαιοσύνη, φιλανθρωπία, πίστις, ἐλπίς, ἢ καρτερία, ἐγκράτεια, σωφροσύνη,²⁾ ἢ καὶ ὅπου ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ: δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταί,³⁾ ἢ σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ φιλανθρωπία καὶ ὅσα οἰκεῖα τῷ Θεῷ ἐστὶ,⁴⁾ ἢ καὶ αἱ κακίαι: μοιχεία πορνεία, ἀνδροφονία καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα,⁵⁾ φιλοζωηματαία, φιλοδοξία, φιληδονία⁶⁾ (Διαλ. κ. 82), τοιαῦτα, λέγω, ἀπαριθμήσεις φαίνονται μᾶλλον τυχαίως ἢ σκοπίμως γινόμενα. Ἐπειδὴ δὲ περὶ τῶν ἄλλων, εἴτε αὐταὶ ἐν στενοτέρῳ ἐννοία πρέπει νὰ ἐκληφθῶσιν, ἐγένετο ἄνω λόγος (§ 14), ἐνταῦθα δὲ διαλάβω διὰ βραχείων περὶ τῆς φιλανθρωπίας καὶ σωφροσύνης. Καὶ ἡ μὲν πρώτη δὲν εἶναι διάφορος, ὅπου ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης ὅπως οὔτε ἡ εὐσέβεια ἢ φιλοθεία διαφέρει τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης (Διαλ. κ. 118), ἡ δὲ σωφροσύνη ἐν τῇ εἰδικῇ αὐτῆς σημασίᾳ ἐνταῦθα λαμβανομένη καὶ πρὸς τὴν ἀκολασίαν ἀντιτιθεμένη⁷⁾ καὶ μὴ διαφέρουσα πολὺ τῆς ἐγκρατείας σημαίνει τὴν χρηστότητα⁸⁾ τῶν ἡθῶν.⁹⁾

Ἡ ἀρετὴ αὕτη εἶναι κατὰ τὸν φιλόσοφον ἐπιφανεστάτη καὶ ἀληθῶς χριστιανική, δι' ἧς οἱ Χριστιανοὶ ἀπέχονται οὐ μόνον τῆς πολυγαμίας, τῆς μοιχείας καὶ πάσης ἄλλης αἰσχροτήτος¹⁰⁾ ἀλλὰ καὶ ἐκουσίως κρατοῦσι τούτων, ἃ ἥκιστα εἶναι φαῦλα καθ' ἑαυτά, ἢ τὴν παρθενίαν ἀσκοῦντες¹¹⁾ ἢ ἐνὶ γάμῳ ἀρχούμενοι καὶ τούτῳ πρὸς κηῖσιν καὶ ἀνατροφὴν τέκνων.¹²⁾ Ἡ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων δευτερογαμία, καίτοι δὲν ἐπιδοκιμάζει ταύτην ὁ Ἰουστίνος, ὅμως δὲν εἶναι ἀπηγορευμένη οὔτε λογίζεται ὡς ἁμαρτία. Ἀλλ' ὅμως αἱ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον νόμον ἐπιτροπέμεναι εἰς ἄλλους διαγαμίαι, αἱ μετὰ τὴν διάζευξιν, ζῶντος ἔτι τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων, συναπτόμεναι,¹³⁾ ἀπαγορεύονται εἰς τοὺς Χριστιανούς συμφώνως τῇ γνώμῃ τοῦ Χριστοῦ. Μικρὰν ἔχει σημασίαν παρ' αὐτῷ ὁ ἐκούσιος εὐνουχισμὸς. Πρέπει δὲ νὰ ἐξαρθῇ ἡ γνώμη τοῦ μάρτυρος περὶ τοῦ ἐκουσίου θανάτου.¹⁴⁾ Εἰς τὴν ἐπιπολῆς διαπραγματεύσειν τοῦ θέματος τούτου εὐκαιρίαν ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ὁ θαυμασμὸς τῶν Ἑθνικῶν, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ αὐτοὶ μὲν ἑαυτοῖς οὐδεμίαν προσφέρουσι βίαν, ἐρωτώμενοι δ' ὅμως περὶ τῆς πίστεως αὐτῶν ἀδεῶς ὁμολογοῦσιν ἑαυτοὺς Χριστιανούς καὶ προθύμως οπεύδουσι πρὸς τὸν θάνατον ἀπαντῶν εἰς ταῦτα ὁ Ἀπολόγητὸς βεβαιοῦται, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ θὰ ἐπραττον παρὰ τὴν θείαν βουλήν

εἰ ἐβίαζον καὶ ἀπέκτεινον ἑαυτούς· διότι κατὰ τὴν θείαν βουλήν ὁ κόσμος δὲν ἐδημιουργήθη εἰκῇ, ἀλλ' ὅπως οἱ ἄνθρωποι προσομοιωῦνται τῷ Θεῷ κατὰ τὴν ἀρετὴν· ἡ θεία δὲ αὕτη βουλή θὰ ἐματαιούτο ἀπὸ γε τῶν Χριστιανῶν ἂν οὗτοι ἐκουσίως ἐβίασαν ἑαυτοὺς ἐπάγοντες.¹⁵⁾ Ἀλλὰ δὲν συνάγεται ἐντεῦθεν, λέγει, ὅτι ἀνακολούθως ἑαυτοῖς πράττουσιν, ὅσοι ἐρωτώμενοι δὲν ἀρνοῦνται, ὅτι εἶναι Χριστιανοί, πράττουσι δὲ οὕτω οἱ Χριστιανοὶ πρῶτον διότι οὐδὲν κακὸν ἑαυτοῖς συνοίδασι, δεύτερον διότι ἀσεβὲς ἠγοῦνται, ἐν ᾧ γνωρίζουσιν ὅτι εὐάρεστον ἔστι τῷ Θεῷ τὸ παρησιᾶ πᾶσι λέγειν τὴν ἀλήθειαν, νὰ μὴ ἐμμένωσιν ἐν τούτῳ, καὶ τέλος διότι σπουδάζουσι ν' ἀπαλλάξωσι καὶ αὐτοὺς ἔτι τοὺς ἰδίους κατηγοροῦν καὶ συκοφάντας ψευδοῦς καὶ ἀδίκου γνώμης καὶ προλήψεως.¹⁶⁾ Πρὸς ταῦτα δὲ συμφωνοῦσι καὶ ὅσα λέγει περὶ τοῦ μαρτυρίου, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ δὲν φονεύουσι μὲν ἑαυτοὺς βίαι,¹⁷⁾ ἀλλ' ἐρωτώμενοι παρ' ἄλλων δὲν ἀπαρνοῦνται τὸν Χριστὸν διὰ τὸ τὰ κάλλιστα ἑαυτοῖς συνειδέναί,¹⁸⁾ διὰ τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας,¹⁹⁾ διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ Χριστοῦ.²⁰⁾

§ 29.

Ὑπολείπεται ὅπως διὰ βραχέων ἐνταῦθα διασαφήσω δύο ζητήματα οὐχ ἡτιον ἠθικὰ ἢ θρησκευτικά, τὸ μὲν, ἵνα οὕτως εἶπω, ἀρνητικόν, τὸ δὲ ἄλλο θετικόν. Τί φρονεῖ δηλ. ὁ φιλόσοφος περὶ τῆς μετανοίας καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς θείας ἀρωγῆς πρὸς ἐπίδοσιν τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ εὐδαιμονίαν· τὴν μεταμέλειαν δηλοῖ διὰ τῶν λέξεων μετάνοια, μετανοεῖν, ἔστι' ὅτε μεταγινώσκειν,¹⁾ οὐδέποτε δὲ μεταμέλεσθαι· τοῦτο δὲν διέλαθε τοὺς ἀρεσκομένους νὰ δέχωνται τὴν θρησκείαν τοῦ Ἰουστίνου ὑπόθεσιν τῆς διανοίας μᾶλλον ἢ τῆς καρδίας. Ταλαίπωρος συγγραφεὺς! οὐτινος τὰ μὲν λεγόμενα, πλείονα ὄντα οὐδενὸς τιμῶνται, ἡ δὲ σιωπὴ ἐκλαμβάνεται ὡς σπουδαῖον ἐπιχείρημα κατὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ.²⁾ Πᾶς τις βεβαίως συνομολογήσει, ὅτι αἱ λέξεις ἐκεῖναι ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ἀρχικῇ αὐτῶν σημασίᾳ δηλοῦσι μεταβολὴν τῆς διανοίας, τῆς γνώμης, τῆς βουλής. Ἀλλά, ἵνα μὴ μνημονεύσω τῶν θύραθεν συγγραφέων, τίς θὰ ἀρνηθῆ, ὅτι ἐν ταῖς Ἱεραῖς Γραφαῖς αἱ λέξεις: μετάνοια, μετανοεῖν καὶ μεταμέλεια, δηλοῦσι τὴν θλίψιν τῆς ψυχῆς ἢ μόνην ἢ συνάμα καὶ ταύτην; Ἄν δέ τις ἰσχυρισθῆ, ὅτι ἡ τοιαύτη χρῆσις εἶναι ἄλλοτρία τοῦ μάρτυρος, τότε πῶς ἐρμηνευτέαι τοιαῦται ἐκφράσεις: μετανοεῖν ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις, ἢ ἁμαρτήμασι, ἢ ἐφ' οἷς ἡμαρτον, καὶ ἄλλαι παραπλήσια,³⁾ ἢ πῶς θὰ ἐρμηνεύσῃ τις χωρίον, οἷον (Διαλ. κ. 141): μαρτύριον δὲ τούτου (τ.ε. τοῦ λογισθῆναι τὴν ἁμαρτίαν πᾶσι, πλὴν τῶν μετανοησάντων ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις), τὴν μίαν τοῦ Δαβὶδ... παράπτωσιν ἔχομεν, ἣτις τότε ἀφείθη, ὅτε οὕτως ἔκλαυσε καὶ ἐθρήνησεν, ὡς γέγραπται. Εἰ δὲ τῷ τοιούτῳ ἀφείσις πρὶν μετανοῆσαι οὐκ ἐδόθη, ἀλλ' ὅτι τοιαῦτα ἔκλαυσε καὶ ἔπραξεν ὁ μέγας οὗτος βασιλεὺς... πῶς οἱ ἀκάθαρτοι... ἐὰν μὴ θρηνηῶσι καὶ κόψωνται καὶ μετανοῶσι

σαι, ἔλπίδα ἔχειν δύνανται ὅτι οὐ μὴ λογίσηται αὐτοῖς κύριος ἁμαρτίαν; Εἰ μὴ τυχὸν ὁ Ἰουστίνος ἐφρόνει,*) ὅτι ὁ Δαυὶδ δίκην ὑποκριτοῦ ἐθρόνησε καὶ ἔκλαυσε. Οὐδαμῶς ὡς ἡλέξις πίστις παρ' αὐτῷ δηλοῖ καὶ τὴν πειθῶ καὶ τὴν πεποίθησιν (ἐμπιστοσύνην) οὕτω καὶ τὸ μετάρωια σημαίνει ἀμφοτέρω καὶ τὴν θλιψίν τῆς ψυχῆς ἐπὶ τοῖς προσημαρτημένοις καὶ τὴν ἀσάλευτον θέλησιν τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῆς προτέρας πλάνης καὶ τῆς ἐπανόδου εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν (μετατίθεσθαι, μεταβάλλειν).*) Ἡ πίστις γεννᾶται ἐκ τῆς ἀκοῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου ἔντεῦθεν γεννᾶται καὶ ἡ μετάνοια καὶ ἐφ' ὅσον μὲν οὗτος συμβουλεύει τὴν ἀπόρριψιν τῆς πλάνης καὶ τὴν πρόσληψιν τῆς ἀληθείας, γεννᾶται ἡ πειθῶ καὶ ἡ ταύτη παρομαρτοῦσα πεποίθησις, ἐφ' ὅσον δὲ προτρέπεται τὸ ἀποδύσασθαι τὸ παλαιὸν καὶ τὸ ἐνδύσασθαι τὸν νέον ἄνθρωπον, γεννᾶται θλιψίς τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῇ προτέρα ἀθλιότητι καὶ σφοδρὰ ἔφρεσις τῆς νέας ζωῆς.**) Διὰ τῆς πίστεως ἐλευθεροῦται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ἀσεβείας καὶ ἐπιτρέπει ἑαυτὴν τῷ Θεῷ, διὰ τῆς μετανοίας ἀνακουρίζεται ἡ συνείδησις ἀπὸ τοῦ βάρους τῶν προτέρων ἁμαρτημάτων καὶ ἀφοσιοῦται βίῳ εὐάρεστον εἰς τὸν Θεόν καὶ δι' ἐκείνης μὲν φωτίζεται ἡ διάνοια, διὰ ταύτης δὲ ἄρχεται ἡ ἐπανόρθωσις τῶν ἠθῶν ἀμφοτέρω, ἐνὶ ὀνόματι καλούμενα ἀναγέννησις, ἀνακαίνισις, ἐπιτελοῦνται ἐν τῷ Χριστιανικῷ βαπτίσματι. Ὡς δὲ τέλος ἡ πίστις καὶ ἡ μετάνοια ἐκ τῆς αὐτῆς ἐκφύονται ῥίζης, τῆς ἀκοῆς τῶν θείων ῥημάτων, οὕτω καὶ τὸν αὐτὸν δύνανται νὰ φέρωσι καρπὸν, τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν αἰωνίαν ζωὴν ἐν τῇ μελλούσῃ βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ.†)

§ 30.

Εἶπον: δύνανται, διότι ἡ ἀναγέννησις ἐκείνη, καίτοι καθ' ἑαυτὴν ῥητὴ καὶ κῦρος ἔχουσα, ὅμως οὐδὲν ἐστὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς αἰωνίας σωτηρίας, ἂν μετὰ τὸν φωτισμὸν τῆς διανοίας καὶ τὴν ἀφρεσιν τῶν ἁμαρτιῶν ἐπανέρχεται †) πάλιν ὁ ἄνθρωπος ἐξ οἰκείας ἁμαρτίας εἰς τὸν πρῶτον τρόπον τοῦ ζῆν διότι καὶ κατὰ τὴν περὶ ἐλευθέρας βουλήσεως διδασκαλίαν τοῦ Ἰουστίνου οὐδεὶς ἀξιοῦται τῆς αἰωνίας σωτηρίας ἂν μὴ διὰ τῆς περὶ τὸν βίον χρηστότητος παράσχῃ †) ἑαυτὸν ἀξίον ταύτης ὡς λοιπὸν οὐδεμία ἐλπίς σωτηρίας, ἄνευ ἀναγεννήσεως καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν ἢ ὅπερ ταῦτ' ἄνευ πίστεως καὶ μετανοίας οὕτω καὶ οὐδεὶς ἀπὸ τούτων καρπός, ἂν μὴ καὶ μετὰ ταῦτα ὁσίως καὶ καλῶς τις διάγῃ.†) Ἐντεῦθεν ἀνακύπτει ἄλλο ζήτημα: πότερον, δύναται ὁ ἀναγεννηθεὶς καὶ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν καθαρθεὶς μόνος ἄνευ τῆς θείας ἀρωγῆς, εἰ μὴ ἄρα ἐπόμενος τοῖς παραδείγμασι καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Χριστοῦ ἢ ἄλλων, νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ παραγγέλματα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἢ ἔχει ἀνάγκην θείας τιγὸς καὶ μυστικῆς, ὡς λέγουσι, ἀρωγῆς πρὸς ἐπίτευξιν τούτων; Ἐκεῖνο μὲν διατείνονται οἱ τὸν Ἰουστίνον διδάσκαλον τοῦ Πελαγίου ἀποφαινόμενοι, εἰς τὴν ἀποδοχὴν δ' ὅμως τοῦ δευτέρου πολλὰ εἰσὶ τὰ

πείθοντα· πρῶτον διδάσκει ὅτι οἱ πιστοὶ εἰσὶ βεβαπτισμένοι πνεύματι ἁγίῳ⁴⁾ δι' ἧς ῥήσεως τῶν ἱερῶν συγγραφέων οὐδὲν ἕτερον δύναται νὰ νοηθῆ ἢ ἡ παροχὴ τῶν δωρεῶν τοῦ ἁγίου πνεύματος· δεύτερον λέγεται, ὅτι μετὰ τὴν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ παρέχονται παντοῖα τοῦ πνεύματος χαρίσματα τοῖς ἑαυτοῦ, ἐκάστῳ κατ' ἀξίαν⁵⁾ ὅτι δὲ αἱ δωρεαὶ αὗται δὲν εἶναι ἔκτακτα μόνον χαρίσματα ἀλλὰ καὶ ἠθικὰ τοιαῦτα δεικνύουσι τὰ δόματα ἢ τῆς εὐσεβείας ἢ φόβου Θεοῦ (Διαλ. 39 ὁ μὲν γὰρ λαμβάνει συνέσεως πνεῦμα, ὁ δὲ βουλή, ὁ δὲ ἰσχύος, ὁ δὲ ἰάσεως, ὁ δὲ προγνώσεως, ὁ δὲ διδασκαλίας, ὁ δὲ φόβου Θεοῦ)⁶⁾ τρίτον λέγονται οἱ Χριστιανοὶ ἰδίᾳ πεποικισμένοι δυνάμει εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν⁷⁾ τῶν ἀλληγοριῶν καὶ εἰκόνων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Πρόσθετες τούτοις ὅτι ῥητῶς λέγει, ὅτι ὁ Θεὸς λόγος ἐνοικεῖ εἰς τὰς ψυχὰς ὅλων, τῶν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ καθαρθέντων καὶ ἀγνισθέντων.⁸⁾ Τέλος βεβαιοῦται ταῦτα καὶ διασαφηνίζει τὸ ἐν μέρει ἤδη μνημονευθὲν χωρίον τοῦ Διαλόγου (κ. 116)⁹⁾ τὸ ὁποῖον κρίνομεν ἀξίον νὰ παραθέσωμεν ἑνταῦθα ὅλον, ὡς κεφάλαιον καὶ περίληψιν οἶονεὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ τῆς ἀναγεννήσεως καὶ περὶ τῆς δυνάμεως καὶ ἐνεργείας τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐν τοῖς Χριστιανοῖς: «οἷτινες (οἱ ἐπὶ τὸν Χριστὸν πιστεύοντες) ἐν πορνείαις καὶ ἀπλῶς πάσῃ ὑπαρᾷ πράξει ὑπάρχουσι διὰ τῆς παρὰ τοῦ ἡμετέρου Ἰησοῦ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ χάριτος τὰ ὑπαρᾶ ἀεὶ πάντα ἃ ἠμικρίεσμεθα κακὰ ἀπεδυσάμεθα· οἷς ὁ διάβολος ἐφέστηκεν ἀεὶ ἀντικείμενος καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἔλκειν πάντα βονλόμενος, καὶ ὁ ἄγγελος τοῦ Θεοῦ, τοῦτέστιν ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἢ πεμφθεῖσα ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ¹⁰⁾ ἐπιτιμᾷ αὐτῷ καὶ ἀφίσταται ἀφ' ἡμῶν. Καὶ ὡσπερ ἀπὸ πυρὸς ἐξεσπασμένοι ἐσμέν, ἀπὸ μὲν τῶν ἁμαρτιῶν τῶν προτέρων καθαρισθέντες, ἀπὸ τῆς θλίψεως καὶ τῆς πυρώσεως ἦν πυροῦσιν ἡμᾶς ὅτε διάβολος καὶ οἱ ὑπηρέται αὐτοῦ πάντες, ἐξ ὧν καὶ πάλιν ἀποσπᾷ ἡμᾶς Ἰησοῦς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐνδύσαι¹¹⁾ ἡμᾶς τὰ ἡτοιμασμένα ἐνδύματα, ἐὰν πράξωμεν αὐτοῦ τὰς ἐντολάς, ὑπέσχετο καὶ αἰώνιον βασιλείαν προνοῆσαι ἐπήγγελλται». Ἐκ τῶν ἐν τέλει λεγομένων καταφαίνεται, ὅτι ὁ Ἰουστίνος δὲν ἀρνεῖται τὴν τῆς Θείας χάριτος ἀρωγὴν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐνεργείαν, ἐλευθέρως ὅμως καὶ οἰκοῦθεν κινουμένην.¹²⁾ Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄνω μνημονευθέντα χωρία καὶ ἡ συνήθεια τῶν Χριστιανῶν τοῦ νὰ ἐπικαλῶνται τὴν θεϊαν βοήθειαν, ὅπως διάγωσι βίον εὐάρεστον τῷ Θεῷ καὶ ἀξίον¹³⁾ τοῦ Χριστιανικοῦ ὀνόματος καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀπολογητοῦ ἀπόδοσις εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἠθῶν καλυτέρων καὶ τοῦ καλοῦ πνεύματος τῆς Χριστιανικῆς πίστεως δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Ἰουστίνος τὴν Χριστιανικὴν ἰθρησκείαν ὑπελάμβανεν ὡς ψιλὴν διδασκαλίαν ἢ νόμον ὡς εἶναι οἱ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας γόμοι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι· τοῦθ' ὅπερ οὐδαμῶς συνάδει πρὸς τοὺς σαφεῖς λόγους τοῦ φιλοσόφου· διότι ὅπερ αὐτὸς ἴδιον τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας λέγει οὐ μόνον τὸ φωτίζειν τὸν νοῦν ἀλλὰ καὶ θερμαίνειν καρδίαν¹⁴⁾ ἢ θά ἦσαν

κεναὶ λέξεις, εἰ μὴ ἐπίστευεν ἐκεῖνος ὅτι εἰς τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἄλλη τις ἐνώκει δύναμις ἢ ἡ τῶν λέξεων. Ἄλλ' ὅμως συμφώνως πρὸς τὴν ὄλην τοῦ Ἰουστίνου διδασκαλίαν ἀπαιτεῖται εἰδικὴ καὶ ἔσωτερικὴ δύναμις πρὸς τὸ εὐσεβῶς καὶ χρηστῶς ζῆν· διότι οὐδὲ τῆς ἀνθρωπίνης χρηστότητος πολέμοι εἶναι μόνον οἱ θύραθεν νόμοι ἢ τὰ διδάγματα ἢ τὰ φαῦλα παραδείγματα ἀλλὰ καὶ αἱ ἔσω αἴτε οἰκεῖαι αὐτῶν ὁρμαὶ καὶ αἱ παροτρύνσεις τῶν ἐλαυνόντων αὐτοὺς δαιμόνων¹⁵). Δὲν ἀντίκειται εἰς ταῦτα, ὅτι πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ ἔζησαν, ὡς λέγεται, καὶ μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων καὶ μεταξὺ τῶν Ἐθνικῶν ἀνθρώποι δίκαιοι· διότι οὐδαμοῦ εὑρηται εἰρημένον, ὅτι οὗτοι οἴκοθεν καὶ δι' ἑαυτῶν κατώρθωσαν ταῦτα ἄνευ τῆς θείας βοηθείας· πολλῶ μᾶλλον ἢ γνώμη ἐκείνη θὰ ἦτο σύμφωνος πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ φιλοσόφου περὶ τοῦ Λόγου, ὅστις κυβερνῶν τὰ ἀνθρώπινα διηύθυνεν αὐτὰ βαθμηδὸν ὥστε ἀπὸ μικροῦ ἐντελῶς προαγόμενα καὶ τελειούμενα νὰ τύχωσι τῆς πληρώσεως διὰ τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ. Ἡ μυστικὴ οἶονεὶ δύναμις ἣν νομίζομεν ἐνισχύουσαν τοὺς Χριστιανούς, ἢ αὕτη πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐνίσχυε καὶ τοὺς πρὸ Χριστοῦ, ἀλλ' ἐν ἑλάσσονι βαθμῶ, τῆς θείας δυνάμεως ἐξ ὀλοκλήρου εἰς μόνους τοὺς Χριστιανούς ἐνοικούσης καὶ βοηθούσης αὐτοὺς πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν θείων ἐντολῶν καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς αἰωνίου σωτηρίας κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ περὶ τούτου ὁ λόγος ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ τ. ε. περὶ τῆς αἰωνίας τύχης τῶν θνητῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΤΥΧΗ ΑΙΩΝΙΑ

§ 31.

Τὸ ὑπολειπόμενον πρὸς διαπραγμάτευσιν ζήτημα εἶναι τὸ τέλος καὶ ἡ κατακλείς καὶ τῆς ἡμετέρας πραγματείας καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου. Καὶ κατὰ πρῶτον ὑπομνηστὴν ἐκεῖνο, οὗ ἐν ἀρχῇ διὰ βραχέων ἠψάμην, ὅτι δηλ. κατὰ τὸν Ἰουστίνον τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν χάριν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐγένετο καὶ πρὸς τοῦτο δι' ὅλων τῶν ἱκανοτήτων ἐπροικίσθη, ὅπως διὰ τῆς γνώσεως καὶ μιμήσεως τοῦ Θεοῦ ἐπιτύχη τῆς αἰωνίου μακαριότητος. Ὁ Ἰουστίνος δέχεται, καίτοι δὲν λέγει τοῦτο δητῶς, ὅτι ἡ τῆς εὐδαιμονίας ἔφεσις εἶναι ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ· διότι ὁμιλεῖ περὶ τούτου ὡς περὶ πράγματος ὁμολογημένου καὶ ἀνεπιδέκτου ἀμφισβητήσεως.¹⁾ Οὔτε ἡ ἐπιγείος εὐδαιμονία εἶναι τι, καίπερ τοιαύτη δοκοῦσα, οὔτε ἡ τοῖς ἀνθρώποις τοῦ αἵωνος τούτου δοκοῦσα συμφορὰ καὶ δυστυχία νομιστέα τοιαύτη· οὐδετέρα τούτων ἐν τῷ ἐπιγείῳ τούτῳ βίῳ ἐπέροχεται κατ' ἀξίαν· ἀλλ' ὡς τὰ παλλὰ οἱ δίκαιοι καὶ ὅσοι τῇ ἐπηρείᾳ τῶν κακῶν

δαιμόνων πολλάς ὑφίστανται ταλαιπωρίας καὶ κακώσεις, ἐν ᾧ οἱ ἄδικοι καὶ ἀσεβεῖς ἐντροφῶσιν ἐν ἀξιώμασι καὶ ἡδοναῖς.²⁾ Ἄλλ' ἢ δυσαρμονία καὶ διαφωνία τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀμοιβῆς δὲν θὰ εἶναι αἰωνία ὅπως οὐδὲ ἡ μορφή τοῦ κόσμου παραμένει ἡ αὐτή. Τῶν μὲν φαύλων ἡ βασιλεία τερματίζεται ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, τῶν δὲ δικαίων ἀρχεται ἀπὸ τοῦ μέλλοντος καὶ προσεχούς καὶ ταύτης οὐκ ἔσται τέλος. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἐπίφθονος ἡ βραχυχρόνιος καὶ ἐπίγειος εὐδαιμονία ἐκείνη ἣτις θὰ μεταπέση εἰς αἰωνίαν δυστυχίαν. Ὅθεν αἰρετωτέρα ἢ πρόσκαιρος τῶν εὐσεβῶν δυστυχία, ἐξ ἧς θὰ ἐξανθήσῃ ἡ οὐρανία καὶ ἀτέρμων εὐδαιμονία,³⁾ καὶ ἦν τις ζῆ ἐν ἐπικοινωνίᾳ καὶ ἀναστροφῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ⁴⁾ ἀθάνατος, ἀφθαρτος, ἀπαθής, ἀτιμώρητος καὶ ἄλυπος.⁵⁾ Αὕτη δὲ διὰ τοῦτο λέγεται καὶ αἰωνία σωτηρία⁶⁾ καὶ ἀντιτίθεται τῇ οἰκτροῦ τῶν ἀσεβῶν θέσει τοῦ αἰωνίου θανάτου⁷⁾ καὶ τῆς αἰωνίας καταδίκης καὶ τιμωρίας ἐν πυρὶ ἀσβέστῳ⁸⁾ μακρὰν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν κοινωνίᾳ τῶν κακῶν δαιμόνων.⁹⁾ Ἡ μέλλουσα λοιπὸν τύχη τῶν ἀνθρώπων ἔσται τοιαύτη ἢ τοιαύτη ἧς ἄξιον ἑαυτὸν κατέστησέ τις ἐν τῷ βίῳ χρώμενος ἢ καταχρώμενος ταῖς θείαις δωρεαῖς καὶ ταῖς οἰκείαις δυνάμεσι. Ὡς δὲ ὑπ' οὐδεμιᾶς τῆς Μοίρας ἀνάγκης περιορίζονται αἱ βουλήσεις ἡμῶν καὶ πράξεις οὕτω καὶ ὑπ' οὐδεμιᾶς κρίσεως τοῦ Θεοῦ προορίζεται ἡ αἰωνία ἡμῶν τύχη. Ἐκαστος εἶναι δημιουργὸς τῆς τύχης αὐτοῦ.¹¹⁾ Εἰς τὴν διδασκαλίαν δὲ ταύτην περὶ ἀνταποδόσεως τοσαύτην ἀπονέμει σημασίαν ὁ Ἰουστῖνος, ὥστε φρονεῖ ὅτι ἀπ' αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἢ τε τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τοῦ κακοῦ διάκρισις καὶ ἢ περὶ τῆς θείας εἴτε δικαιοσύνης εἴτε προνοίας εἴτε ὑπάρξεως δόξα.¹²⁾ Σπουδαίαν ὡσαύτως ταύτην θεωρεῖ καὶ πρὸς διόρθωσιν τῶν ἀνθρώπων ἡθῶν. Ἐάν, λέγει, ἦσαν ταῦτα εἰς ὅλους γνωστὰ τότε οὐδεὶς θὰ προέκρινεν ἐπὶ βραχὺ τὴν κακίαν γινώσκων ὅτι θὰ πορευθῆ εἰς αἰωνίαν καταδίκην, ἀλλὰ παντὶ τρόπῳ θὰ ἐκράτει ἑαυτοῦ καὶ πᾶση θὰ ἐξωπλίζετο ἀρετῇ ὅπως ἐπιτύχῃ τῶν ἐπηγγελμένων παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀγαθῶν καὶ ἀποφύγῃ τὴν τιμωρίαν· τὴν μὲν ἀνθρωπίνην δικαιοσύνην καὶ ἐπαγούρνειαν δύναται ἡ κακία νὰ διαλάθῃ οὐδέποτε ὅμως τὴν θείαν. Ὁ Ἰουστῖνος πολλάκις ἐπαναλαμβάνει τὴν διδασκαλίαν ταύτην κέντρῳ οἶονεὶ δραστικῶ χρώμενος ταύτῃ ὅπως τοὺς μὲν Χριστιανούς πληρώσῃ τῆς σπουδῆς καὶ ἐπιθυμίας τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀληθείας τοὺς δὲ Ἐθνικοὺς ἀποτρέψῃ ἀπὸ τῆς κακίας τὰς ἀδικίας.¹⁴⁾ Ἐνίοτε δὲ, μάλιστα ἐν ταῖς Ἀπολογίαις, οὕτω φαίνεται διαπραγματευόμενος περὶ τούτων ὥσει ἐν τούτοις συνεκεφαλαιοῦτο πᾶσα ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία¹⁵⁾ Ἄλλὰ τοιαῦτα χωρία, ὡς νομίζω, πρέπει νὰ ἐρμηνευθῶσιν ἐκ τοῦ ζήλου τοῦ φιλοσόφου τοῦ νὰ ὑπεραμυνθῆ τῆς ἀθωότητος τῶν Χριστιανῶν, οὐδὲ συμφωνῶ τῷ Engelhardt πλείω τοῦ ἐπιτρεπομένου ἐντεῦθεν συνάγοντι¹⁶⁾.

§ 32.

Ὅμοίως ἔτι μᾶλλον ἀλλότρια τῆς διανοίας τοῦ Ἰουστίνου εἶναι ὅσα ὁ Engelhardt συνάγει, ἐξ ὧσων ἄνω εἶδομεν, ὅτι λέγει ὁ φιλόσοφος περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ φυσικοῦ θανάτου, περὶ τῶν ταλαιπωριῶν τοῦ ἐπιγείου βίου καὶ περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀναβολῆς τῆς διαλύσεως καὶ φθορᾶς τοῦ κόσμου· διότι οὐδαμῶς ἐκ τούτων συνάγεται ὅ,τι αὐτῷ ἔδοξε, ὅτι δηλ. ἡ τοιαύτη τῶν πραγμάτων ἀνάγκη προῆλθεν ἤδη ἀπ' ἀρχῆς, ἀπὸ τῆς φύσεως τοῦ κόσμου αὐτοῦ, καὶ ἄκοντος τοῦ Θεοῦ, ἀναγκαίως καὶ ἀμετακινήτως! Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀνατροπῆς τῆς ἤδη τὸ πρῶτον συστάσης φύσεως τῶν πραγμάτων ἀνέκυψεν, ἀφοῦ διὰ τῆς κακῆς χρήσεως τοῦ αὐτεξουσίου διὰ τῶν ἐκπεσόντων ἀγγέλων διεσπάρησαν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ ἁμαρτία, ἡ ἀπάτη καὶ ὁ δόλος καὶ πᾶν εἶδος κακίας· ὅτι ταῦτα δοξάζει ὁ Ἰουστίνος καταφαίνεται ἐξ ὕλου τοῦ χωρίου ἐκείνου τῆς δευτέρας Ἀπολογίας, περὶ οὗ ἄνω ὁμίλησα (§ 29 σημ. β). τὸ αὐτὸ δὲ λεκτέον καὶ περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου τοῦ σώματος, περὶ οὗ ἀλλαχοῦ μὲν ἐγένετο λόγος (§§ 20-22), ἐνταῦθα δὲ ὀλίγα θὰ προσθέσω. Ὡς δηλ. τῆς καταλύσεως τῆς πρώτης τῶν πραγμάτων φύσεως, οὕτω καὶ τῆς ἀναστάσεως ἡ ἀνάγκη ἀνεφάνη μετὰ τὴν δυναστείαν τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου. Ἄλλως ὁ Θεὸς τοῦ Ἰουστίνου δὲν θὰ διέφερε τοῦ Ἡρακλειτείου ἐκείνου, τοῦ παιδιᾶς χάριν νῦν μὲν συντιθέντος νῦν δὲ διαλύοντος τὸν κόσμον. Διὰ τοῦτο δὲ ὅπουδήποτε παρὰ τῇ φιλοσοφῷ γίνεται λόγος περὶ τῶν φύσει κακῶν, ἀτελῶν, φθαρτῶν δὲν πρέπει ταῦτα νὰ ἀναφέρονται ἀπλῶς εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπολαμβάνονται ὅτι δὲν ὑπῆρξαν τὰ αὐτὰ ἐξ ἀρχῆς· ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ κόσμος τοσούτοις νοσεῖ κακοῖς οὐδόλως θαυμαστόν, ὅτι ὁ Ἰουστίνος τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν τάσσει οὐχὶ ἐν τῷ βίῳ τούτῳ ἀλλ' εἰς τὸν ἄλλον διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως εἰς τὴν ἀρχικὴν χρηστότητα, διότι τὴν μὲν παροῦσαν ζωὴν ὑπολαμβάνει ὡς προπαρασκευὴν εἰς τὴν μέλλουσαν, τὴν δὲ ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν δεσμῶν καὶ ἀθλιότητων τοῦ βίου τούτου ὡς μεγάλην τιμᾶ εὐεργεσίαν.²⁾ Ὅθεν οὐδὲν ἀποδείκνυει ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ σοφοῦ ἀνδρὸς τὸ χωρίον, ἐφ' οὗ μάλιστα στηρίζεται (2 Ἀπ. κ. 7) «οὐκ ἂν δὲ ἐφρονεόμεθα, οὐδὲ δυνατώτεροι ἡμῖν ἦσαν, οὔτε ἄδικοι ἀνθρώποι καὶ δαίμονες, εἰμὴ πάντως παντὶ γεννωμένῳ ἀνθρώπῳ καὶ θανεῖν ὀφείλετο. Ὅθεν καὶ τὸ ὕφλημα ἀποδιδόντες εὐχαριστοῦμεν». Ἐνταῦθα ὁ Ἰουστίνος καταπολεμεῖ τὴν αὐτὴν τῶν ἀντιπάλων ἀντίρρησην, ἣν καὶ πρότερον ἀνεσκεύασε (κ. 5-7) δηλ. ὅτι οἱ Χριστιανοὶ δὲν θὰ ὑπέμεναν τοιαῦτα, εἰ εἶχον τὸν Θεὸν βοηθόν. Ἄλλ' ὡς ἐν ἐκείνῃ οὕτω καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἀνασκευῇ ὁ Ἰουστίνος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὴν ἀπ' ἀρχῆς ὑπάρξασαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τὴν παροῦσαν· ὅ,τι δὲ λέγει ὁ Ἰουστίνος περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ θανάτου του τοῦτο λέγεται καὶ ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ (9,27) : τοῖς ἀνθρώποις ἀπᾶς

ἀπόκειται ἀποθανεῖν, μετὰ δὲ ταῦτα κρίσις. Ἄλλα τις ἐντεῦθεν θὰ συνῆγεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἐπιστολῆς ἐκείνης ἐπίστευσέ τι τοιοῦτον, οἷον ἔξ ὁμοίων χωρίων ἀφορμώμενος ἀποδίδωσι τῷ Ἰουστίνῳ ὁ σοφὸς ἀνὴρ ; Ὁρθῶς δ' ὅμως δοξάζει οὗτος ὅτι ὁ Ἰουστίνος οὐδὲν γινώσκει περὶ ἀθανασίας φύσει ἐνούσης τῷ ἀνθρώπῳ ἀλλὰ μόνον περὶ ἀθανασίας ἣτις εἶναι κτητὴ μόνον διὰ τῆς δικαιοσύνης.³⁾ Ἄλλα δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνη ἐντεῦθεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὐ μόνον δυνάμει ἀλλὰ καὶ ἔργῳ ὑπέκειται τῷ θανάτῳ καὶ ὅτι ὁ φυσικὸς ἐκεῖνος θάνατος θὰ ἐκυριάρχει μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἂν ἔτι ἦσαν ἀπηλλαγμένοι καὶ ἐλεύθεροι τῆς συνηθείας τοῦ ἁμαρτάνειν, ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικῶς οὕτω καὶ φυσικῶς οὕτω συνέστη ὥστε νὰ εἶναι δεκτικὸς ἐκείνως μὲν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ οὕτως δὲ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου· προωρίσθη ἔξ ἀρχῆς ἠθικῶς μὲν εἰς τὴν ἀρετὴν, φυσικῶς δὲ εἰς τὴν ἀθανασίαν. Ἡ κακὴ χρῆσις τοῦ αὐτεξουσίου ἐνεφάνισεν κατ' ἄμφω ὅ,τι ἦν τῷ πρώτῳ προορισμῷ ἐναντίον. Οὔτε ὁ θάνατος οὔτε ἄλλο τι κακὸν καὶ ἀτελὲς προέρχεται ἐκ τῆς φυσικῆς ἀτελείας τῶν δημιουργημάτων ἀλλ' ἐκ τῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθερίας· τὴν δύναμιν ταύτην δοὺς ὁ Θεὸς τῷ πρώτῳ δὲν ἀφήρεσεν ὕστερον ἀπὸ τῶν λογικῶν φύσεων· διότι ἀφαιρουμένης ταύτης θὰ ἦρετο καὶ πᾶσα διάκρισις ἀρετῆς καὶ κακίας, δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας, χρηστοῦ καὶ αἰσχροῦ.⁴⁾ Ἐκ τῆς δυνάμεως ταύτης καὶ τῆς θείας δικαιοσύνης ἠρμήνευσεν ὁ Ἰουστίνος διατὶ ὄχι μόνον οἱ ὀσίως καὶ δικαίως βιώσαντες ἀξιοῦνται τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ καὶ οἱ φαῦλοι καὶ ἀσεβεῖς δὲν ἐκμηδενίζονται, τούτου δηλ. ἕνεκα, ὅπως μενούσης παρ' ἀμφοτέροις τῆς αἰσθήσεως ἀπολαύωσιν αἰωνίως κατὰ τὰ πεπραγμένα οἱ μὲν καλοὶ τῆς ἀμοιβῆς, οἱ δὲ κακοὶ τῆς κολάσεως.⁵⁾ Τοῦτο δὲν ἦτο ἄγνωστον⁶⁾ οὐδὲ εἰς τοὺς θύραθεν ποιητὰς καὶ φιλοσόφους, εἰμὴ μόνον ὅτι οὗτοι ἐδέχοντο τὴν τιμωρίαν τῶν ψυχῶν ἐπὶ ὄρισμένον χρόνον, ἐπὶ χίλια ἔτη κατὰ Πλάτωνα, ἐνῶ κατὰ τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἡ ἀξία ἀνταπόδοσις εἶναι αἰωνία, μὴ ἀποκλειομένων ταύτης μηδὲ τῶν σωμάτων.⁷⁾

§ 33.

Μετὰ τούτων στενότατα συνάπτεται καὶ ἡ ἄλλη δόξα τοῦ φιλοσόφου, ὅτι ἡ αἰωνία καὶ ὑπάτη ἐκείνη εἴτε εὐδαιμονία εἴτε ἀθλιότης δὲν ἄρχεται συγχρόνως τῇ διαλύσει τῶν σωμάτων, ἀλλὰ συμβαίνει μετὰ τὴν ἀνάστασιν αὐτῶν, διότι τῆς μελλούσης κατ' ἀξίαν τύχης μέλει νὰ κοινωνήσῃ ὄχι μόνον ἡ ψυχὴ ἀλλ' ὅλος ὁ ἄνθρωπος. Διὰ τοῦτο δριμέως καθάπτεται τῶν ἀπιστούντων εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος καὶ δεχομένων, ὅτι αἱ ψυχαὶ λυθεῖσαι τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος παραχρῆμα εἰς οὐρανὸν ἀναλαμβάνονται.¹⁾ Τοῦναντίον ὁ Ἰουστίνος, συνεπινεύοντος καὶ τοῦ γέροντος ἐκείνου Χριστιανοῦ βεβαιοῦται ὅτι αἱ ψυχαὶ πρὸ τῆς ἀναστάσεως παραμένουσιν ἐν τῷ Ἄδῃ²⁾ καὶ δὴ αἱ μὲν εὐσεβεῖς καὶ δίκαιαι ἐν τόπῳ κρείσσονι, αἱ δὲ ἄδικοι καὶ κα-

καὶ ἐν χείρονι, ἀναμένουσαι τὴν ἐσχάτην κρίσιν τοῦ Θεοῦ.³⁾ Πρὸς τοῖ-
 τοις ὁ Ἰουστίνος φρονεῖ, ὅτι αἱ ψυχαὶ ὄλων, καὶ τῶν παλαιῶν δικαίων
 καὶ προφητῶν ἀποχωριζόμεναι τοῦ σώματος καταντῶσιν εἰς τὴν ἐξου-
 σίαν τῶν δαιμόνων, οὐδὲ τῶν Χριστιανῶν ἐξαιρουμένων, ἐὰν μὴ κατὰ
 τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ αἰτήσονται οὗτοι παρὰ τοῦ Θεοῦ κατὰ
 τὴν ἀπὸ τοῦ βίου ἔξοδον τὴν ἀποτροπὴν ἀπ' αὐτῶν καὶ ἀπομάκρυνσιν
 τοῦ κακοῦ ἀγγέλου.⁴⁾ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάστασιν, τὴν ἀνάγκην
 ταύτης ἐδέχθη μᾶλλον ἢ ἠρμήνευσεν. Ἀλλὰ δὲν ἀφίσταται τις τῆς
 ἀληθείας δεχόμενος, ὅτι περὶ τούτου ὁ Ἰουστίνος ἐσκέφθη οὕτως, ὡς
 ἄνω εἶπομεν. Ἐπειδὴ δηλ. ὁ ἄνθρωπος δὲν σύγκειται μόνον ἐκ ψυ-
 χῆς, τὸ σῶμα τὸ διὰ τὴν κυριαρχίαν τῆς ἁμαρτίας ὑποκύψαν τῷ θά-
 νάτῳ ἀνάγκη νᾶνακτηθῆ, ὅπως ὅλος ὁ ἄνθρωπος ἐπιτύχη τούτου, οὐ
 ἄξιός ἐγένετο. Πλείονα λέγει ἀποδεικνύων κατὰ τῶν Ἐθνικῶν, ὅτι ἡ
 ἀνάστασις δὲν εἶναι ἀδύνατος οὔτε ἀπίστευτος, οὐ μόνον διότι οὐδὲν
 παρὰ τῷ Θεῷ ἀδύνατον ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι παντάπασι σύμφωνος
 καὶ πρὸς τὴν δημιουργίαν τῶν ὄντων καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῶν σω-
 μάτων· διότι ὡς τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐγένοντο τὰ πάντα καὶ ἐκ
 μικρᾶς σταγόνης ἀνθρωπίνου σπέρματος ὅστᾳ, νεῦρα, σάρκες αὐξάνον-
 ται, οὕτω τὰ σώματα διαλυθέντα καὶ δίκην σπερμάτων εἰς τὴν γῆν
 διασπαρέντα δύνανται ἐν καιρῷ νᾶναστῶσιν ἀφθαρσίαν ἐνδυσάμενα.⁵⁾
 Μεγίστην δὲ ἀπόδειξιν τούτου θεωρεῖ τὸ κῦρος τῶν προφητῶν καὶ τὰ
 θαύματα τοῦ Χριστοῦ· ἀφ' οὗ δηλ. ἄλλοτε αἱ προφητεῖαι αὐτῶν ἐπηλή-
 θευσαν, ἔπεται ὅτι ἀληθεύουσι καὶ ὅσα προεῖπον περὶ τῆς ἀναστάσεως.⁶⁾
 ὁ δὲ Χριστὸς κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἔλευσιν νεκροὺς ἀνέστησε καὶ
 εἰς ζωὴν ἀπέδωκεν οὐχὶ ἄλλου στοχαζόμενος ἢ τοῦ νὰ πείσῃ τοὺς εἰς
 αὐτὸν πιστεύοντας, ὅτι θᾶναστήσῃ αὐτοὺς κατὰ τὴν δευτέραν ἔλευσίν
 του, καὶ ἂν ἔτι ὧσί τινες λελωβημένοι κατὰ τὸ σῶμα, ἂν μόνον τὰς
 δοθείσας αὐτοῖς ἐντολὰς φυλάττωσι.⁷⁾ Ἀλλ' ὅμως οὐχὶ μίαν ἀλλὰ δύο
 φαίνεται διακρίνων ἀναστάσεις μίαν μερικὴν, τῶν Χριστιανῶν
 καὶ τῶν δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἄλλην καθολικὴν,
 ὄλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων· καὶ ἐκείνη μὲν προηγεῖται, αὕτη δὲ ἔπε-
 ται τῇ ἰδρύσει τῆς χιλιετοῦς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν πρώτων
 ἀναστάντων⁸⁾ ὡς πολιτῶν. Μετὰ τὴν καθολικὴν ἀνάστασιν, ἐπακολου-
 θεῖ ἡ ἐσχάτη κρίσις,⁹⁾ μετ' αὐτὴν ἔρχεται ἡ ἐκπύρωσις τοῦ κόσμου,
 ὑστάτη δὲ καὶ τελευταία ἔρχεται ἡ οὐδέποτε λήξασα αἰωνιότης ἐκείνη,
 εἴτε εὐδαίμων εἴτε κακοδαίμων καὶ δυστυχῆς.

Σημειώσεις.

§ 24. ¹⁾ Πρὸς πίστῳσιν τούτου οὐδεμία ὑπάρχει χρεία τοῦ νόθου βιβλ.
 (περὶ ἀναστ.) πρβλ. 1 Ἀπ. κ. 8.

²⁾ Τὴν ἀφθαρσίαν ταύτην ἀνενεκτέαν εἰς τὸ σῶμα διδάσκει 1 Ἀπ. κ. 19:
 τὸν αὐτὸν τρόπον λογίσασθε, ὅτι τὰ ἀνθρώπεια σώματα κατὰ και-
 ρὸν προστάξει Θεοῦ ἀναστῆναι καὶ ἀφθαρσίαν ἐνδύσασθαι οὐκ ἀδύνατον.

³⁾ Οὐδείς θὰ ἠδύνατο νὰ εἶπῃ ὅτι ὁ Ἰουστίνος οὐδὲ ἐσκέφθη περὶ τοῦ ζητήματος τούτου· τὸν περὶ τοῦ αἰωνίου θανάτου τόσον ἐπιμελῶς ἀπηκριβωμένας ἐννοίας ἔχοντα εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ εἶχεν ἀπασχολήσει ἢ σκέψῃς περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου· ἐκτὸς τούτου ἢ ἐκκλησία τῶν χρόνων τούτων εἶχεν ἀναμφιβόλως ὀρισμένας τινὰς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνώμας, ὡς ἀπίστευτον ὅτι ἠγγόει τοιοῦτος ἀνὴρ· πρβλ. καὶ Engelhardt (σ. 267).

§ 25. ¹⁾ Εἰς τὰ ἁμαρτάνειν ἀναμφιβόλως συμβάλλουσι καὶ τὰ φαῦλα ἠθῆ ἐκείνων, μεθ' ὧν ἢ συμβίωσις καὶ ἢ κακὴ ἀνατροφή πρβλ. 1 Ἀπ. κ. 53: τὰ παλαιά, ἐν οἷς πλανώμενοι ἀνετρέφημεν, ἔθη «κ. 57 τοὺς ἀλόγως βιοῦντας καὶ ἐμπαθῶς ἐν ἔθισι φαύλοις τεθραμμένους» κ. 61 Διαλ. κ. 93. Ἀλλ' ἐκ τῶν χωρίων τούτων δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ἢ ἀρχὴ τῆς ἁμαρτίας τῶν ἐπὶ μέρος ἀνθρώπων, ὡς ἄλλοι τε ποιοῦσι καὶ ὁ Engelhardt.

²⁾ Ὡς ἐνόμισεν ὁ Donaldson (σ. 293).

³⁾ 1 Ἀπ. κ. κ. 5. 10. 54—58. 2 Ἀπολ. κ. 5 κλπ.

⁴⁾ 1 Ἀπολ. κ. 46: ἵνα δὲ μὴ τινες ἀλογισταίνοντες εἰς ἀποτροπὴν τῶν δεδιδασγμένων ὑφ' ἡμῶν . . . ἐπικαλῶσιν ὡς ἀνευθύνων ὄντων τῶν προγεγενημένων πάντων ἀνθρώπων, φθάσαντες τὴν ἀπορίαν λυσώμεθα. Τὸν Χριστὸν πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐδιδάχθημεν καὶ προεμηνύσαμεν λόγον ὄντα, οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε· καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλήσιν μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν δὲ βαρβάροις Ἀβραάμ καὶ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας . . . ὥστε καὶ οἱ προγενόμενοι ἄνευ λόγου βιώσαντες ἄχρηστοι καὶ ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ (ἴσως ὁ Ἰουστίνος ἔγραψεν: ἄχρηστοι ὅτις ἐρμηνεύων ἐσημείωσεν ἐν τῷ ὧα: ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ παραληφθέντα ὑστερον εἰς τὸ κείμενον) ἦσαν καὶ φρονεῖς τῶν μετὰ λόγου βιούτων· οἱ δὲ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες Χριστιανοὶ εἰσι καὶ ἄφοβοι καὶ ἀτάραχοι ὑπάρχουσιν.

⁵⁾ 1 Ἀπολ. κ. 5. 2 Ἀπολ. κ. 14 πρβλ. § 16.

⁶⁾ 1 Ἀπολ. κ. κ. 23, 63. Διαλ. κ. κ. 41, 88, 95, 116.

§ 26. ¹⁾ Τὰς λ. ταύτας μεταχειρίζεται ἄνευ σχεδὸν οὐδεμιᾶς διακρίσεως· ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς ἀντιπαραθέσεως: ἀγαθός - κακός, ἀγαθός - φαῦλος, ἐνάρετος - φαῦλος, σπουδαῖος - φαῦλος, σπουδαῖος - ἄδικος· καλός - αἰσχροός, ἀρετὴ - κακία, κατορθοῦν - ἁμαρτάνειν, κατορθοῦν - σφάλλεσθαι κλπ. ἐκ τῆς παραλλήλου σκέψεως: καλὸν καὶ ἀγαθόν, δίκαιος καὶ ἀγαθός, ἀγαθός καὶ ἐνάρετος, ἐνάρετος καὶ ὅσιος, δίκαιος καὶ ἐνάρετος, κακὰ καὶ αἰσχροά, ἄδικος καὶ πονηρός, ἄδικος καὶ ἁμαρτωλός.— ²⁾ Πρβλ. §§ 16, 17.

³⁾ Διαλ. κ. 45: ἐν τῷ Μωϋσέως νόμῳ τὰ φύσει καλὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ δίκαια νενομοθέτηται πράττειν τοὺς πειθόμενους αὐτοῖς.

⁴⁾ Ἐν τῷ Μωσαϊκῷ Νόμῳ διακρίνει ὁ Ἰουστίνος δύο γένη ἐντολῶν, τὸ γένος τῶν ἠθικῶν ἐντολῶν αἵτινες εἶναι καθολικαὶ καὶ αἰώνιαι καὶ καθ' ἑαυτὰς ἐπιφανεῖς καὶ τῇ σωτηρίᾳ ἀναγκαῖαι καὶ τὸ γένος τῶν τυπικῶν ἐντολῶν καθ' ἑαυτὰς μὲν ἀδιαφόρων, ἀλλὰ χρησίμων μὲν τοῖς

Ἰουδαίους πρὸς συγκράτησιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρίας, συμβολιζόντων δὲ τὰ μέλλοντα τάφορῶντα εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ (Διαλ. κ. κ. 11, 19, 24, 27, 30, 43, 44 κλπ.). Ἄλλ' ἐπειδὴ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ οὐδεμία πλέον ὑπολείπεται χρεία τῶν προσωρινῶν μόνον ἀνάγκας ἐξυπηρετησάντων νομοθετημάτων ὡς Νομοθέτης καταργήσας τὸ μέρος τοῦτο τοῦ νόμου, παρέδωκε τὸν νέον αὐτοῦ νόμον, περιέχοντα μόνον τὰς αἰωνίους καὶ φύσει διζαιοπραξίας καὶ εὐσεβείας ἢ τὰ καθόλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια καλὰ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου καὶ διὰ τοῦτο ἀρμόδιον εἰς πάντα χρόνον καὶ εἰς ὄλους τοὺς ἀνθρώπους.

) § § 16, 17.—) Διαλ. κ. 45: ἐπεὶ οἱ τὰ καθ' ὄλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια ἐποιοῦν εὐάρεστοί εἰσι τῷ Θεῷ καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ τούτου ἐν τῇ ἀναστάσει ὁμοίως τοῖς προγενομένοις αὐτῶν δικαίοις . . . σωθήσονται αὐτοῖς ἐπιγνοῦσι τὸν Χριστὸν τούτον.

§ 27. 1) Καίτοι ὑπῆρξαν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οἱ λεπτότερον ταῦτα ἐξετάζοντες τοιοῦτόν τι ἀναγινώσκειται ἐν Διαλ. κ. 28: ὅπου ὁ Τρόφων ὁμολογεῖ ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῶν Ἰουδαίων οὐδεμίαν ἄλλην ἐγνώριζον αἰτίαν διατάξεων καὶ τύπων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αὐτοῖς ἐπιβληθέντων ἤτοι, ἔδοξεν αὐτῷ (καὶ οἱμοι, ὁ τοῖς πολλοῖς δοκεῖ λέγειν ὅτι ἔδοξεν αὐτῷ.

2) 1 Ἀπ. κ. 10. 2 Ἀπ. κ. 4. 1 Ἀπ. κ. 21: ἀποθανατίζεσθαι δὲ ἡμεῖς δεδιδάγμεθα τοὺς ὁσίως καὶ ἐναρέτως ἐγγύς (= σχεδὸν ὁμοίως) Θεῷ βιοῦντας. Αὐτόθι κ. 8. κ. 45.—*) § 14.

4) Διαστέλλονται: λογισμοί, πράξεις (2 Ἀπ. κ. 12), ἔργα, ἐνθυμήματα (1 Ἀπ. κ. 15) ἔργα, καρδία (Διαλ. κ. 39), βουλευόμενον, πραττόμενον (1 Ἀπ. κ. 12) πρβλ. 1 Ἀπ. κ. 15: οὐ γὰρ μόνον ὁ μοιχεύσας ἔργῳ ἐκβέβληται παρὰ αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ ὁ μοιχεῦσαι βουλόμενος, ὡς οὐ τῶν ἔργων φανερωῶν μόνον τῷ Θεῷ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνθυμημάτων.

5) 1 Ἀπ. κ. 16 κλ. — 6) Ἡ γνώμη αὕτη καίτοι οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ οὕτω ἐκπεφρασμένη, ὁμοῦς εὐχερῶς συνάγεται τόσον ἐξ ὧν λέγει περὶ ἐνθυμημάτων, ὅσον καὶ ἐξ ὧν συχνὰ ὀνειδίζει τοῖς Ἰουδαίοις, πιστεύουσιν ὅτι ἐκπληροῦσι τὴν θεϊαν θέλησιν τηροῦντες τὰς τυπικὰς τῆς λατρίας διατάξεις τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου πρβλ. Διαλ. κ. 12 οὐκ ἐν τούτοις εὐδοκεῖ Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν· εἴ τις ἐστὶν ἐπίορκος ἢ κλέπτης, παυσάσθω . . . εἴ τις καθαρός οὐκ ἔχει χεῖρας λουσιάσθω καὶ καθαρὸς ἐστίν. Καλῶς δὲ παρατηρεῖ ὁ Engelhardt: (σ. 150)· «τὰ παραγγέλματα τῶν προφητῶν καὶ αἱ ἐντολαὶ τοῦ Χριστοῦ ἐκδηλοῦνται ὡς θεῖαι ἐπιταγαὶ καθ' ὅτι δὲν ἀξιούσι μόνον τὰ ἔξωτερικὰ ἔργα, ἀλλ' εἰσέρχονται εἰς τὰ ἔνδον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπιβάλλουσιν αὐτῷ ὡς καθῆκον τὴν καθαριότητα τῆς καρδίας καὶ τῶν διανοημάτων».

7) Πρὸς δήλωσιν τούτου αἱ ἐξῆς ἀπαντῶσι παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ λέξεις: ἀγάπη, φιλία (Διαλ. κ. 93), συχνότερον τὸ ἀγαπᾶν τοῦ στέργειν (1 Ἀπ. κ. 5, κ. 2). Ὅθεν δὲν ἐπιδοκιμάζω τὸ τοῦ Engelhardt: ὁ Ἰουστ. φαίνεται ὡσεὶ μὴ εὐχαρίστως ἔχων ἐπὶ γλώσσης τὴν λέξιν ἀγαπᾶν.

8) Περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ πρβλ. 2 Ἀπ. κ. 13: τὸν γὰρ ἀπὸ ἀγεν-

νήτου και ἀρρήτου Θεοῦ λόγον μετὰ τὸν Θεὸν προσκυνοῦμεν και ἀγαπῶμεν κλ.

⁹⁾ Διαλ. κ. 93 «ταῦτά οὖν τῷ πλησίον και εὐξαιτ' ἄν και ἐργάσαιτο γενέσθαι ἅπερ και ἑαυτῷ ὁ τὸν πλησίον ἀγαπῶν· πλησίον δὲ ἀνθρώπου οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ τὸ ὁμοιοπαθὲς και λογικὸν ζῶον, ἄνθρωπος». Αἱ τελευταῖαι λέξεις λέγονται μετ' ἐμφάσεως τοῦ Ἰουστίνου παραινοῦντος, ὅτι ὀφείλομεν νάγαπῶμεν πάντας ἀδιακρίτως τοὺς ἀνθρώπους ὡς ὁμοίους τῇ φύσει και ἀδελφούς.

¹⁰⁾ 1 Ἀπ. κ. 14.—¹¹⁾ 1 Ἀπ. κ. 11 οἱ μισάλληλοι δὲ και ἀλληλοφόνου και πρὸς τοὺς οὐκ ὁμοφύλους διὰ τὰ ἔθνη και ἐστίας κοινὰς μὴ ποιούμενοι νῦν μετὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Χριστοῦ ὁμοδίαιτοι γινόμενοι και ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχόμενοι και τοὺς ἀδίκως μισοῦντας πείθειν πειρώμενοι.

§ 28. ¹⁾ § 14.—²⁾ Διαλ. κ. 8 πρβλ. σώφρων και δίκαιος αὐτόθι κ. 4
³⁾ 1 Ἀπ. κ. 6.—⁴⁾ 1 Ἀπ. κ. 10.—⁵⁾ Διαλ. κ. 93.—⁶⁾ Ἐπὶ τῆς πρώτης και φυσικῆς ἐννοίας ἀπαντᾷ τὸ σωφρονεῖν (1 Ἀπολ. κ. 3) και τὸ σώφρων 1 Ἀπ. κ. 2.

⁷⁾ 1 Ἀπ. κ. 15. 2 Ἀπ. κ. 2.

⁸⁾ Πρβλ. Engelhardt σελ. 86 σημ. ὀρθῶς παρατηροῦντα, ὅτι τῆς λ. σωφροσύνη γίνεται ἀποκλειστικὴ παρὰ τῷ Ἰουστ. χρῆσις ἐπὶ τῆς εἰδικῆς ἐννοίας τῆς ἀγνείας κλ.

⁹⁾ Δριμέως κατακρίνει ὁ Μάρτυς τὴν χρῆσιν τῆς φιλογαμίας παρὰ τοῖς τότε Ἰουδαίοις Διαλ. κ. 134. Εἰς τὴν ἀκράτειαν αὐτὴν ἀντιτάσσει τὴν ἀγνήν τῶν Χριστιανῶν μονογαμίαν Διαλ. κ. 110 ὧδε: και οἱ πάσης κακίας μεμεστωμένοι . . . τὰς μαχαίρας εἰς ἄροτρα . . . μεταβάλομεν και γεωργοῦμεν εὐσέβειαν . . . ὑπὸ τὴν ἄμπελον τὴν ἑαυτοῦ ἕκαστος καθεζόμενοι, τουτέστι μόνῃ τῇ γαμετῇ γυναικὶ ἕκαστος χρῶμενοι.

¹⁰⁾ 1 Ἀπ. κ. 14.

¹¹⁾ 1 Ἀπ. κ. 29 και κ. 15· και πολλοὶ τινες και πολλαὶ ἐξηκοντοῦται και ἑβδομηκοντοῦται, οἱ ἐκ παίδων ἐμαθητεύθησαν τῷ Χριστῷ ἄφθοροι διαμένουσιν και εὐχομαι (=κατηχῶμαι) κατὰ πᾶν γένος ἀνθρώπων τοιούτους δεῖξαι. Τί γὰρ λέγομεν τὸ ἀναρίθμητον πλῆθος τῶν ἐξ ἀκολασίας μεταβαλόντων και ταῦτα μαθόντων, ὀρθῶς ὁ Donaldson (σ. 338) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Ἰουστίνος οὐδαμοῦ ὁμιλεῖ κατὰ τοῦ γάμου, ὡς οὐδὲ τὴν παρθενίαν ἐπαινεῖ· πᾶσα ἀντίθετος γνώμη στηρίζεται ἐπὶ παρερμηνείας. Δὲν εἶναι ὁμως ὀρθὰ ὅσα ἐπάγεται πρὸς ἐμπέδωσιν τοῦ πορίσματος τούτου.

¹²⁾ 1 Ἀπολ. κ. 29: ἀλλ' ἢ τὴν ἀρχὴν οὐκ ἐγαμοῦμεν, εἰ μὴ ἐπὶ παίδων ἀνατροφῇ, ἢ παραιτούμενοι τὸ γήμασθαι τέλεον ἐνεκρατινόμεθα κατὰ τὴν γνώμην τὸ ἐπὶ ἀνατροφῇ παίδων ἔθηκεν ὅπως ἐξάρῃ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ κτῶνται παῖδας οὐχὶ πρὸς ἐκθεσιν (περὶ ἧς ἀνωτέρω ὠμίλησεν) ἀλλὰ πρὸς ἀνατροφήν.

¹³⁾ Ἀπολ. κ. 15: ὥστε (οὕτως ἀναγνωστέον μετὰ τοῦ Daves ἀντὶ τοῦ: ὅσπερ) και οἱ νόμῳ ἀνθρώπινῳ διγαμίας ποιούμενοι ἁμαρτωλοὶ παρὰ τῷ ἡμετέρῳ διδασκάλῳ εἰσὶ, και οἱ προσβλέποντες γυναικὶ πρὸς τὸ ἐπιθυμῆ-

σαι αὐτῆς». Ὁρθῆ ἢ ἐρμηνεία τοῦ Ritter, ὁ δὲ ἀποδοκιμάζων ταύτην Donaldson ὑποτοπάζει ἀνυπάρχοντες δυσχερείας· ἀλλ' ὀρθῶς οὗτος συμπεραίνει: ἐξετάζων ὅλα τὰ χωρία τοῦ Ἰουστίνου, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν φίλων ἀδυνατῶ νάποδώσω εἰς τὸν φιλόσοφον γνώμας ἀσκητικάς, ἐκτὸς ἂν ὑπολάβῃ τις ἀσκητικὴν τὴν γνώμην, ὅτι τὸ νόμιμον ἀντικείμενον τοῦ γάμου εἶναι ἡ ἀνατροφή παιδῶν. Αναμφιβόλως, ὡς οἱ Χριστιανοὶ καὶ τούτων καὶ τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων, οὕτω καὶ ὁ Ἰουστίνος δὲν ἠδυνήθη νά διαφύγῃ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ σφοδροῦ πόθου τοῦ νά ἐγκωμιάσῃ τὴν ἐγκράτειαν, διότι αὕτη ἦτο ἀρετὴ σπανιωτάτη καὶ ἡ ὑπαρξίς αὐτῆς ἦτο ἀπόδειξις τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων.

¹⁴⁾ 1 Ἀπ. κ. 29· ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Ἰουστ. οὐδὲν δύναται νά συναχθῆ περὶ τῶν φρονημάτων του ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο· ὡς ὁ νέος ἐκεῖνος Χριστιανὸς ἑαυτὸν ἐνίσχυσεν: ὑπὲρ τοῦ πείσαι ὑμᾶς ὅτι οὐκ ἐστὶν ἡμῖν μυστήριον ἢ ἀνέδων μίξις οὕτω μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀπολογητοῦ ὁ ζῆλος τοῦ νέου, ὅπως δείξῃ εἰς τοὺς Ἐθνικοὺς ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ὄχι μόνον δὲν εἶναι φιλήδονοι, ἀλλ' οὕτως ἀγνοὶ καὶ ἐγκρατεῖς ὥστε εἶναι πρόθυμοι καὶ εἰς τὴν ἐκουσίαν ἐκτομὴν, ὅπως μηδὲ ὑπόνοιαν ἀκολασίας παράσχωσι τοῖς ἄλλοις. Ἀλλ' ἐκ τούτων δὲν δύναται τις νά συμπεράνῃ ὅτι ὁ Ἰουστ. ἐπιδοκιμάζει τὸ πρᾶγμα τοῦτο.

¹⁵⁾ 2 Ἀπολ. κ. 4· ὅπως δὲ μή τις εἴπῃ· πάντες οὖν ἑαυτοὺς φρονεύσαντες πορεύεσθε ἤδη παρὰ τὸν Θεὸν καὶ ἡμῖν πράγματα μὴ περέχετε, ἐρῶ δι' ἣν αἰτίαν τοῦτο οὐ πράττομεν, καὶ δι' ἣν ἐξεταζόμενοι ἀφόβως ὁμολογοῦμεν. Οὐκ εἰκῆ τὸν κόσμον πεποιηκένας τὸν Θεὸν δεδιδάγμεθα, ἀλλ' ἢ διὰ τὸ ἀνθρώπειον γένος· χαίρειν τε τοῖς τὰ προσόντα αὐτῷ μιμουμένοις προέφημεν, ἀπαρέσκεσθαι δὲ τοῖς τὰ φαῦλα ἀσπαζομένοις ἢ λόγῳ ἢ ἔργῳ. Εἰ οὖν πάντες ἑαυτοὺς φρονεύσομεν, τοῦ μὴ καὶ γενηθῆναι τινα καὶ μαθητευθῆναι εἰς τὰ θεῖα διδάγματα, ἢ καὶ μὴ εἶναι τὸ ἀνθρώπειον γένος, ὅσον ἐφ' ἡμῖν, αἰτιοὶ ἐσόμεθα, ἐναντίον τῆ τοῦ Θεοῦ βουλῆ καὶ αὐτοὶ ποιοῦντες, ἂν τοῦτο πράξωμεν.

¹⁶⁾ Αὐτόθι· ἐξεταζόμενοι δὲ οὐκ ἀρνούμεθα διὰ τὸ συνεπίστασθαι ἑαυτοῖς μηδὲν φαῦλον, ἀσεβῆς δὲ ἡγούμενοι μὴ κατὰ πάντα ἀληθεύειν, ὁ καὶ φίλον τῷ Θεῷ γινώσκομεν, ὑμᾶς δὲ καὶ τῆς ἀδίκου προλήψεως ἀπαλλάξαι νῦν σπεύδοντος.

¹⁷⁾ Προβλ. Donaldson (σ. 336) ἐρμηνεύοντα ὀρθῶς τὰ ἐν 2 Ἀπ. κ. 12 καὶ κ. 2.

¹⁸⁾ 2 Ἀπ. κ. 2. — ¹⁹⁾ 1 Ἀπ. κ. 8. κ. 11. κ. 39. 2 Ἀπ. κ. 2. (προβλ. 1 Ἀπ. κ. 2).

²⁰⁾ Διαλ. κ. 46. κ. 96. κ. 110. κ. 121. κ. 131.

§ 29. ¹⁾ Διαλ. κ. 13. κ. 47. κ. 100.

²⁾ Οὕτω ὁ Donaldson (σελ. 299): «Σημειωτέον, ὅτι αἱ λέξεις δηλοῦσι μεταβολὴν τοῦ νοῦ, ὄχι ὅμως καὶ ἀναγκαίως λύπην θλίψιν· τὸ δὲ μεταμῆλομαι δὲν ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ· σημαίνουσι μεταβάλλειν θέσιν (μετατίθεσθαι, ἀλλ' ἴδε κατωτέρω), μεταλλάσσειν γνώμην (μεταγινώσκειν), ἀλλ'»

λάσσειν νοῦν καὶ προῦθεσιν (μετανοεῖν). «Οὐκ ἄλλως καὶ ὁ Engelhardt: μετάνοια εἶναι ἡ ἀποστροφή ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸν Θεόν» καὶ ἀλλαγοῦ (σ. 247) ἡ ἐπιστροφή (μετάνοια) εἰς τὴν ἀληθῆ λατρείαν τοῦ Θεοῦ.

²⁾ 1 Ἀπ. κ. 61. Διαλ. κ. 28, κ. 95, κ. 138 κ. 141 πρβλ. ἐφ' οἷς ἐπράξατε κακῶς· αὐτόθι κ. 17. ἐπὶ τῷ ἀφίστασθαι. αὐτόθι κ. 106.

³⁾ Αἱ ὑπὸ τοῦ Donaldson γινόμεναι διακρίσεις, ἐρμηνεύοντος τὸ χωρίον, εἶναι ὅλως σαφεῖς, ἀφ' οὗ δηλ. προηγουμένως ἠρνήθη διαρρήδην, ὅτι αἱ λέξεις μετάνοια κλ. ἔχουσι παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ τὴν σημ. τοῦ θλίβεσθαι, λυπεῖσθαι, εἶτα ἐπάγεται: Ἡ μεταβολὴ αὕτη τῆς γνώμης καὶ τοῦ νοῦ δύναται γὰρ συνοδεύηται ὑπὸ μεγάλης λύπης καὶ θρήνου, καὶ ὁ Ἰουστίνος ἠμιλεῖ περὶ τῆς μετάνοιας τοῦ Δαυὶδ ὡς θρήνοις ἐκδηλωθείσης.

⁴⁾ Τὸ μετανοεῖν δηλοῖ ἀμφοτέρω, τὸ δὲ μετατίθεσθαι μόνον τὴν μεταβολήν, τὴν μεταστροφήν· πρβλ. 1 Ἀπ. κ. κ. 43. 45. 57. 2 Ἀπ. κ. κ. 12. 15. Διαλ. κ. κ. 47. 107. 141. Ὁμοίως τὸ ἀμετάθετος αὐτόθι κ. 120, δυσμετάθετος 2 Ἀπ. κ. 1. μεταβάλλειν 1 Ἀπ. κ. κ. 16. 21. ἀμετάβλητος Διαλ. κ. 141.

⁵⁾ Πρβλ. ὅσα ὁ Ἰουστίνος λέγει περὶ τῆς Χριστιανικῆς ἀληθείας Διαλ. κ. 121: διὰ δὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων καὶ ὑπομείναντας καὶ ὑπομένοντας πάντα πάσχειν ὑπὲρ τοῦ μὴ ἀρνήσασθαι αὐτὸν ἰδεῖν ἐστίν. Πυρωδέστερον γὰρ αὐτοῦ ὁ τῆς ἀληθείας καὶ σοφίας λόγος καὶ φωτεινότερος μᾶλλον τῶν ἡλίου δυνάμεων ἐστίν, καὶ εἰς τὰ βάθη τῆς καρδίας καὶ τοῦ νοῦ εἰσδύων. Αὐτόθι κ. 8: δέος γάρ τι ἔχουσιν (οἱ τοῦ σωτῆρος λόγοι) ἐν ἑαυτοῖς καὶ ἱκανοὶ δυσωπῆσαι τοὺς ἐκτρεπομένους τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ, ἀνάπαυσις τε ἡδίστη γίνεται τοῖς ἐκμελετῶσιν αὐτούς· πρβλ. αὐτόθι κ. 9. 2 Ἀπ. κ. 10. 1 Ἀ. κ. 14.

⁶⁾ 1 Ἀπολ. κ. 61: ὃν τρόπον καὶ ἀνεθήκαμεν ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ κακοποιηθέντες διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐξηγησόμεθα... Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καὶ πιστεύσωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι, καὶ βιοῦν οὕτως δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εἴχεσθαί τε καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεςιν διδάσκονται... ἔπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστίν, καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως, ὃν καὶ ἡμεῖς ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται. Αὐτόθι κ. 65: ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λοῦσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκαταταπειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν... κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος... ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες καὶ δι' ἔργων ἀγαθοὶ πολιτευταὶ καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. Αὐτόθι κ. 66: καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῶν εὐχαριστία, ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξόν, ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδαγμένα ὑφ' ἡμῶν καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καὶ οὕτως βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν· πρβλ.

Διαλ. κ. 138 (§ 13 σημ. β).—Καίτοι οὐτῆς παρούσης πραγματείας, ὅμως ἀναγκαῖον κρίνω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰουστίνου, ὅτι ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου ἀλλ' ἐκ τῆς εὐσπλαχνίας τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι εἰς τὸν πιστεύοντα καὶ μετανοοῦντα διὰ τῆς Χάριτος τοῦ Χριστοῦ παρέχεται ἡδη ἐν τῷ βαπτίσματι ἀπλῶς, οὐδ' ἔστι τι τὸ μετὰ ταῦτα παραχθῆναι καὶ ἐπιτευχθῆναι προσήκον. Διαλ. κ. 47: ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλαθροπία τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἀμετρήτον τοῦ πλούτου αὐτοῦ τὸν μετανοοῦντα ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων... ὡς δίκαιον καὶ ἀναμάρτητον ἔχει. Αὐτόθι κ. 141: ἐὰν μετανοήσωσι πάντες, βουλόμενοι τυχεῖν τοῦ παρὰ Θεοῦ ἐλέους, δύνανται κλ. κ. 116: οἱ ἐπὶ τὸν Χριστὸν πιστεύοντες διὰ τῆς παρὰ τοῦ ἡμετέρου Ἰησοῦ... χάριτος τὰ ὑπερὰ πάντα... ἀπεδυσάμεθα... ἀπὸ μὲν τῶν ἁμαρτιῶν τῶν προτέρων καθαρισθέντες κλπ. (πρβλ. αὐτόθι κ. 13, κ. 14, κ. 86) «ἀλλὰ μὲ τὴν πρώτην ταύτην τῶν ἁμαρτιῶν ἄφεσιν δὲν πρέπει νὰ συγγέωμεν τὴν ἐσχάτην καὶ ἀμετάπτωτον αἰωνίαν σωτηρίαν, ἥτις ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῆς εὐσπλαχνίας καὶ ἐκ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ. Διαλ. κ. 47: ἐν οἷς ἂν ὑμᾶς καταλάβω, ἐν τούτοις κρίνω. Ὡσαύτως Διαλ. κ. 95: εἰ μὲν οὖν μετανοοῦντες ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις καὶ ἐπιγνόντες τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν καὶ φυλάσσοντες αὐτοῦ τὰς ἐντολάς ταῦτα φήσετε (τ.ε. εἰ ὁ πατήρ αὐτὸν ἠθέλησε ταῦτα παθεῖν, ἵνα τῷ μῶλωπι αὐτοῦ ἴασις γίνηται καὶ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων, ἡμεῖς οὐδὲν ἀδικοῦμεν) ἄφεσις ὑμῖν τῶν ἁμαρτιῶν ὅτι ἔσται προεῖπον»· ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ πρώτη ἐκείνη δὲν ὠφελεῖ, ἂν μὴ τις λάβῃ καὶ τὴν ἐσχάτην καὶ ὀριστικὴν κατὰ τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο λέγεται (αὐτόθι κ. 40) «ὁ Χριστὸς προσφορὰ ἦν ὑπὲρ πάντων τῶν μετανοεῖν βουλομένων ἁμαρτωλῶν καὶ νηστευόντων ἢ νηστεύειν ἡσαύτως νηστεία ν.

§ 30. ¹⁾ Διαλ. κ. 47: καὶ τὸν ἀπὸ εὐσεβείας ἢ δικαιοπραξίας μετατιθέμενον ἐπὶ ἀδικίαν καὶ ἀθεότητα ὡς ἁμαρτωλόν... καὶ ἀσεβῆ ἐπίσταται.

²⁾ Διαλ. κ. 45: Εἰπόντος μου... ὅτι ἕκαστος τῇ αὐτοῦ δικαιοσύνῃ... σωθήσεται, ὅτι καὶ τοὺς κατὰ τὸν νόμον τοῦ Μωϋσέως πολιτευσαμένους σωθήσονται εἶπον.—³⁾ Διαλ. κ. 111 (ἐν τέλει): δι' οὗ οἱ πάλαι πόρνοι καὶ ἀδικοὶ ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν σώζονται, ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβόντες καὶ μηκέτι ἁμαρτάνοντες». Αὐτόθι κ. 44: ὥστε τεμόντας ὑμᾶς ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν τὴν ἐλπίδα ταύτην σπουδάσαι δεῖ ἐπιγνῶναι δι' ἧς ὁδοῦ ἄφεσις ὑμῶν τῶν ἁμαρτιῶν γενήσεται καὶ ἐλπίς τῆς κληρονομίας τῶν καταγγελλόμενων ἀγαθῶν. Ἔστι δὲ οὐκ ἄλλη, ἢ αὕτη ἵνα τοῦτον τὸν Χριστὸν ἐπιγνόντες καὶ λουσάμενοι τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν λουτρὸν ἀναμαρτήτως λοιπὸν ζήσητε.—⁴⁾ Διάλ. κ. 29 τίς ἐκείνου τοῦ βαπτίσματος (δηλ. τοῦ Ἰουδαϊκοῦ) χρεῖα τῷ ἁγίῳ πνεύματι βεβαπτισμένῳ.—⁵⁾ Διαλ. κ. 87 ἐπεπροφήτευτο γενήσονται δόματα, ἃ ἀπὸ τῆς χάριτος τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος ἐκείνου τοῖς ἐπ' αὐτὸν πιστεύουσι δίδωσιν, ὡς ἄξιον ἕκαστον ἐπίσταται.

⁸⁾ Διαλ. κ. 31 καὶ κ. 87.—⁷⁾ Διαλ. κ. 7, κ. 33, κ. 58, κ. 92, κ. 100, κ. 119.

⁸⁾ Διαλ. κ. 54: στολήν αὐτοῦ ἐκάλεσε τὸ ἅγιον πνεῦμα καὶ δι' αὐτοῦ τοὺς ἄφρονας ἀμαρτιῶν λαβόντας, ἐν οἷς αἰεὶ δυνάμει μὲν πάρεστιν, καὶ ἐναργῶς δὲ παρέσται ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ παρουσίᾳ· ὁ Engelhardt ἐνταῦθα ἀποδοκιμάζει τὴν ὑπὸ τοῦ Weigsäcker ἐρμηνείαν τοῦ ἐν οἷς πάρεστι δυνάμει (=ἐν μέσῳ τῶν ὀφθίων παρευρίσκειται διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς διδασκαλίας του!!) ὁρθῶς παρατηρῶν ὅτι περὶ μυστικῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν πιστῶν οὐδὲν λέγει ὁ Ἰουστίνος. Οὐδεμίαν θὰ εἶχομεν ἀντίρρῃσιν ἂν τοιαύτην ἐρμηνείαν ἐπέτρεπε τὸ ὅμοιον χωρίον (1 Ἀπ. κ. 32): τὸ γὰρ «πλύνειν τὴν στολήν αὐτοῦ ἐν αἵματι σταφυλῆς» προαγγελτικὸν ἦν τοῦ πάθους, οὐ πάσχειν ἔμελλε, δι' αἵματος καθαίρων τοὺς πιστεύοντας αὐτῷ· ἢ γὰρ κελειμένη ὑπὸ τοῦ θείου πνεύματος στολή οἱ πιστεύοντες αὐτῷ εἰσὶν ἄνθρωποι, ἐν οἷς οἰκεῖ τὸ παρὰ τοῦ Θεοῦ σπέρμα, ὁ λόγος.—⁹⁾ Ἐπιθι § 29, σημ. 7.—¹⁰⁾ Νοητέον τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν τῇ αὐτῇ σημασίᾳ καλεῖ ὁ Ἰουστίνος ἄγγελον ἐν ἣ καὶ τὸν Θεὸν ὄντα υἱὸν αὐτοῦ, καὶ ἄγγελον ἐκ τοῦ ὑπηρετεῖν τῇ γνώμῃ αὐτοῦ). Ἄλλως ὁ Semisch καθ' ὃν ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ εἶναι αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἢ μᾶλλον ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ θεία δύναμις ἣν λαμβάνουσιν οἱ ἄνθρωποι πρὸς καταπολέμησιν τοῦ κακοῦ· ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶγμα οὐδεμίαν ἔχομεν ἀντίρρῃσιν, ἀλλὰ πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἀναφορὰ τούτου εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα.

¹¹⁾ Ἡ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἐκδοχὴ τῆς προθ. ἀπὸ πρὸ τοῦ θλίψεως ἐπὶ τῆς σημ. τῆς μετὰ (=post) ἀπόβλητος· τὸ χωρίον θὰ ἐξυγιαίνετο πως ἂν προσετίθετο τό: ὅς ἢ ὅς καὶ πρὸ τοῦ: ἐνδῦσαι ἡμᾶς· τὸ ἐξ ὧν: πάλιν ἀνενεκτέον εἰς τό: ἀπὸ δὲ τῆς θλίψεως κλ. ἐνταῦθα δηλ. ἔχομεν ἀμέλειαν ἐν τῇ συντάξει, οἷα παρατηρεῖται καὶ παρὰ τοῖς κλασικοῖς· διὰ τὴν παρεμβολὴν τῆς ἀναφορ. προτ. ἣν πυροῦσιν ἡμᾶς ἐγκατελείφθη ἡ ἀρχικὴ τάξις τῆς συντάξεως ἢ τὸ ἀποσπᾶ ἀναφέρεται πλέον οὐχὶ εἰς τὸ ἐνέργημα (θλίψεως, πυρώσεως) ἀλλ' εἰς τοὺς ἐργάτας τούτου (ὁ διάβολος καὶ οἱ αὐτοῦ ὑπηρέται παντός) πρβλ. Γαλ. 2,4—5.6. καὶ Πράξεις Ἀποστ. ἐν ἀρχῇ: τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποίησάμην — οἷς καὶ παρέστησαν ἑκατόν.

¹²⁾ Διαλ. κ. 102: πεφυλαγμένοι μὲν τοι τοῦ αὐτεξουσίου.

¹³⁾ 1 Ἀπολ. κ. 65 ἴδε § 29, σημ. 7.

¹⁴⁾ Πρβλ. § 29 σημ. 6.

¹⁵⁾ §§ 19.25. Τὴν ἀνάγκην τῆς θείας βοηθείας ἀσπάζεται καὶ ὁ Engelhardt, καὶ καθορίζει καὶ διασαφεῖ διὰ παραδειγμάτων καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ νόμου πρβλ. σελ. 269 «Ἡ ἐλευθερία, λέγει, εἶναι ἡ αἰτία τῆς φθορᾶς καὶ ἡ δύναμις τῆς σωτηρίας. Ἄλλ' ὑπάρχει ἀνάγκη τῆς θείας βοηθείας· μάλιστα διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἡ ἀμαρτία ἐπιτελεῖται καὶ κυριαρχεῖ οὐχὶ μόνον διὰ τῆς ἐλευθέρως θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπεράρθωποι δυνάμεις ἐπήνεγκαν τὴν πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τῶν δυνάμεων τούτων ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκην τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ ὅστις μόνος δύναται νά

καταρτίψη τὴν ἐπικράτησιν αὐτῶν, ἐκμηδενίσῃ τὴν ὀλεθρίαν ἐπίρρειαν καὶ ἀντιτάξῃ τὴν εὐεργετικὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἐπίδρασιν.

§ 31. ¹⁾ Διαλ. κ. 1, κ. 2, κ. 3, κ. 4 καὶ κ. 8.

²⁾ 2 Ἀπ. κ. 7 κατὰ τὴν τῶν φαύλων δαιμόνων ἐνέργειαν τοὺς σπουδαίους, οἷον Σωκράτην καὶ τοὺς ὁμοίως διώκεσθαι καὶ ἐν δεσμοῖς εἶναι, Σαρδανάπαλον δὲ καὶ Ἐπίκουρον καὶ τοὺς ὁμοίως ἐν ἀφθονίᾳ καὶ δόξῃ δοκεῖν εὐδαιμονεῖν.

³⁾ 2 Ἀπ. κ. 8, εἰ δέ τινα ὑπὶλθοι καὶ ἡ ἔννοια αὕτη, ὅτι, εἰ θεὸν ὁμολογοῦμεν βοηθόν, οὐκ ἂν, ὡς λέγομεν, ὑπὸ ἀδίκων ἐκρατούμεθα καὶ ἐτιμωρούμεθα, καὶ τοῦτο διαλύσω· τῆς ἐπομένης ἀποδείξεως τὸ κεφάλαιον: ἀφ' οὗ ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη διὰ τὴν εὐτυχίαν ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ οἱ ἐκπεσόντες ἄγγελοι διέσπειραν παρὰ τὴν θεϊαν βουλήν πᾶσαν κακίαν ἐτ τοῖς ἀνθρώποις ἐσαρκώθη ὁ θεῖος λόγος ὑπὲρ τῶν πιστευόντων ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν δαιμόνων (κ. 6)· ἵνα πληρωθῇ λοιπὸν ὁ ἀριθμὸς τῶν διὰ τῆς πίστεως ἀξίων σωθῆναι (τ. ἔ. τὸ σπέρμα τῶν Χριστιανῶν) ἀναβάλλει ὁ θεὸς τὴν φθορὰν καὶ διάλυσιν τοῦ κόσμου οὐδὲ καταλύσει τὴν δύναμιν τῶν κακῶν ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων (§ 20 σημ. 8)· εἶτα δὲ ἐπάγεται: ἐπεὶ, εἰμὴ τοῦτο ἦν, οὐκ ἂν οὐδὲ ὑμῖν ταῦτα ἔτι ποιεῖν καὶ ἐνεργεῖσθαι ὑπὸ τῶν φαύλων δαιμόνων δυνατὸν ἦν, ἀλλὰ τὸ πῦρ τὸ τῆς κρίσεως κατελθὼν ἀνέδην πάντα διέκρινε κλπ. πρβλ. 1 Ἀπ. κ. 11.

⁴⁾ 1 Ἀπ. κ. 11: καὶ πάνθ' ὄντινον πεπείσμεθα, φεύγοντα τὰ δοκοῦντα καλὰ, τὰ δὲ νομιζόμενα σκληρὰ καὶ ἄλογα μετερχόμενον εὐδαιμονίαν ἐκδέχεσθαι... οἱ δὲ νενοηκότερες τὰ προσόντα τῷ ὄντι καλὰ καὶ ἀφθαρτοὶ τῇ ἀρετῇ.

⁵⁾ Τὸ πρᾶγμα δηλοῦται διὰ τῶν ἐξῆς ἐκφρ.: διαγωγή, ἀναστροφή, συνουσία μετὰ τοῦ θεοῦ ἢ παρὰ τῷ θεῷ 1 Ἀπ. κκ. 8, 10 συμβασιλεύειν τῷ θεῷ, συγγίνεσθαι τῷ θεῷ (2 Ἀπ. κ. 1) συνεῖναι τῷ θεῷ ἢ τῷ Χριστῷ, ἐγγὺς Θεῷ βιοῦν.

⁶⁾ Συνήθεις λέξεις: ἀθανασία, ἀφθαρσία, ἀπάθεια, ἀλυπία· τὰ ἐπίθ.: ἀθάνατος, ἀφθαρτος, ἀπαθής, ἄλυπος ἢ ἀλύπητος, καὶ ἀτιμώρητος 1 Ἀπ. κκ. 13, 19, 39, 42, 57. Διαλ. κκ. 88, 124.

⁷⁾ Πρβλ. §§ 22, 23.

⁸⁾ Αἰωνία καταδίκη (διὰ) πυρός 1 Ἀπ. κ. 12—Διαλ. κ. 45—καταδίκη τοῦ ἀσβέστου πυρός Διαλ. κ. 120—αἰωνίαν κόλασιν κολάζεσθαι 1 Ἀπ. κ. 8—κολάζεσθαι ἐν αἰωνίῳ πυρὶ 1 Ἀπ. κ. 21, 54. 2 Ἀπ. κ. 1, 9,—τιμωρία ἢ κόλασις αἰωνία διὰ πυρός, ἐν πυρὶ 1 Ἀπ. κ. 45 ὁ δὲ τόπος τῆς τιμωρίας τῶν ἀσεβῶν εἶναι ἡ Γέεννα 1 Ἀπ. κ. 19.—¹⁰⁾ 1 Ἀπ. κ. 28. 52.—¹¹⁾ Βλέπε § 17· καὶ τὰς ἐκφράσεις τὰς συνήθεις: κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων, τῶν πραττομένων ἀμειβεσθαι, τίνειν καὶ 1 Ἀπ. κ. 12, 17, 43, 44 κ. ἄ.—¹²⁾ Ἐπιθι § 16 σημ. 7. Ὁ πιστεύων εἰς τὴν ἀνταπόδοσιν λέγει ὁ Engelhardt (§ 200) δὲν περιπίπτει εἰς τὴν πλάνην ὅτι τὸ πᾶν γίνεται κατ' ἀνάγκην· ἡ πίστις ἐκεῖνη περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν πίστιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ ὑπεύθυνον τοῦ ἀνθρώπου.

13) 1 Ἀπ. κ. 12: ἀρωγοὶ δὲ ὑμῶν καὶ σύμμαχοι πρὸς εἰρήνην ἐσμέν πάντων μᾶλλον ἀνθρώπων οἱ ταῦτα δοξάζομεν, ὡς λαθεῖν Θεὸν κακοεργὸν ἢ πλεονέκτην ἢ ἐπίβουλον ἢ ἐνάρετον ἀδύνατον εἶναι, καὶ ἕκαστον ἐπ' αἰωνίαν κόλασιν ἢ σωτηρίαν κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων πορεύεσθαι. Εἰ γὰρ οἱ πάντες ἀνθρώποι ταῦτα ἐγίνωσκον, οὐκ ἄν τις τὴν κακίαν πρὸς ὀλίγον ἤρεϊτο, γινώσκων πορεύεσθαι ἐπ' αἰωνίαν διὰ πυρὸς καταδίκην, ἀλλ' ἐκ παντὸς τρόπου ἑαυτὸν συνεῖχε καὶ ἐκόσμη ἀρετῇ, ὅπως τῶν παρὰ τοῦ Θεοῦ τύχει ἀγαθῶν καὶ τῶν κολαστηρίων ἀπηλλαγμένος εἶει. Οὐ γὰρ διὰ τοὺς ὑφ' ὑμῶν κειμένους νόμους πειρῶνται (ἴσως ἀναγνωστέον παρεῖνται ἢ παρίενται παραιτοῦνται· εἰ μὴ τυχὸν ἀντὶ τῆς διὰ τῆς πρό τῶν λ. τοῦς ὑφ' ὑμῶν γραπτέον δὴ· ἢ τὸ χωρίον ἐρμηνευτέον οὕτω: οἱ νόμοι καὶ αἰ ποιναὶ αἰ ὑφ' ὑμῶν κεκυρωμένα οὐδαμῶς ἀναχαιτίζουσι τοὺς ἀνθρώπους ὥστε νὰ πειρῶνται λανθάνειν ἀδικουῦντες, τ. ἔ. ἀπό γε τῶν ἀνθρωπίνων νόμων καὶ ποινῶν οἱ κακοὶ θὰ ἐπιχειρῶσι πάντοτε τὸ κακοποιεῖν κρύφα, γινώσκοντες ὅτι δυνατόν νὰ διαλάθῃ τις τοὺς ἀνθρώπους) λανθάνειν ἀδικουῦντες· ἀνθρώπους δὲ ὄντας λανθάνειν ἡμᾶς δυνατόν ἐπιστάμενοι ἀδικεῖν· εἰδὲ ἔμαθον καὶ ἐπείσθησαν Θεὸν ἀδύνατον εἶναι λαθεῖν τι, οὐ μόνον πραττόμενον, ἀλλὰ καὶ βουλευόμενον, κἄν διὰ τὰ ἐπιζείμενα ἐκ παντὸς τρόπου κόσμιοι ἦσαν.

14) 1 Ἀπ. κ. κ. 39. 14. 2 Ἀπ. κ. κ. 1. 2.

15) 1 Ἀπ. κ. 57· ὅπου ὁμοῦς αἰ λ.: ὡς μὲν οὖν διὰ βραχέων εἶπεν, ὅτε προσδοκῶμεν καὶ μεμαθήκαμεν διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ διδάσκομεν ταῦτα δὲν ἀναφέρονται ἀναγκαιῶς μόνον εἰς αὐτὸ τὸ κεφ. ἀλλ' ἀφορῶσιν εἰς ὅλα ὅσα ἐξετέθησαν ἐν τοῖς κεφ. 6, 8.—16) Προβλ. σ. 199. Μετὰ βεβαιότητος δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι κατὰ τὸν Ἰουστ. ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἢ ἐπὶ τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ στηριζομένη πίστις ὅτι ὁ Θεὸς τὸ μὲν ἀγαθὸν ἀμείβει διὰ τῆς αἰωνίας ζωῆς, τὸ δὲ κακὸν κολάζει διὰ τῆς αἰωνίας τιμωρίας· πιστεύειν εἰς Θεὸν σημαίνει πιστεύειν εἰς τὴν ἀνταπόδοσιν· καὶ ἡ πίστις αὕτη ἀρκεῖ εἰς ἀποκατάστασιν τῆς δικαιοσύνης, ὅπως κατορθώσῃ τὴν ἐπιστροφήν τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ νὰ φέρῃ εἰς συναίσθησιν τὸν χεῖριστον τῶν ἀνθρώπων. Ὁ σύνδεσμος μεταξὺ θρησκείας, ἠθικότητος, γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ εὐσεβείας ἀποκαθίσταται διὰ τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀνταπόδοσιν.

§ 32. 1) Προβλ. σελ. 202 κ. ἔ. «Ἡ ὑπομονὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀναβολὴ τῆς τιμωρίας καὶ τῆς ἀμοιβῆς ἐν τῇ μετὰ ταῦτα βίῳ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποφάσεως τοῦ Θεοῦ ἐκ λόγου σκοπιμότητος ἀλλὰ τῆς ἀνάγκης ἢ ν' ἐπιβάλλει αὐτὸς ὁ χαρακτὴρ τοῦ κόσμου καὶ ἢν ὁ Θεὸς εἶχε ἀμέσως πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν δημιουργίαν· ἀφ' οὗ ἄπαξ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ κόσμος, αὐτὸς ὥφειλε τὰ ὑπόκειται καὶ εἰς τὸν θάνατον καὶ εἰς πᾶσαν συμφορὰν· ὁ Θεὸς αὐτός, ὁ τοῦ κόσμου δημιουργὸς δὲν δύναται νὰ παλλάξῃ τὸν κόσμον οὔτε ἀπὸ τοῦ θανάτου οὔτε ἀπὸ τῶν δεινῶν καὶ τῆς φθορᾶς. Δὲν δύναται, χωρὶς νὰ ἐξαφανίσῃ τὸν κόσμον, νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς κυριαρχίαν τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ ἐγκλή-

ματος, τῶν δαιμονίων καὶ τῶν κακῶν ἀνθρώπων· καὶ κατοτέρω: ὁ κόσμος τοιοῦτος εἶναι φύσει, ὥστε πλήρης εὐδαιμονία δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ εἰς τοὺς δικαίους κατὰ τὸν ἐπὶ γῆς βίον· προϋπόθεσις τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἡ ἀφθαρσία, αὕτη ὅμως ἄρχεται διὰ πᾶν γεννώμενον καὶ γεννητὸν μετὰ τὸν θάνατον.

²⁾ 1 Ἀπολ. κ. 18, 57 καίτοι ἡ φύσις αὕτη τοῦ θανάτου δὲν πρέπει ὑπερβολικῶς νὰ παρασταθῇ, ὡς ποιεῖ Engelhardt.

³⁾ Σελ. 204 σημ. 2.

⁴⁾ Διαλ. κ. 102: Μὴ γὰρ οὐκ ἠδύνατο ὁ Θεὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν ὄφιν ἐξῆραι τοῦ μὴ εἶναι καὶ μὴ εἰπεῖν ὅτι καὶ ἐχθρὰν θήσῃ ἀνά μέσον αὐτοῦ καὶ τῆς γυναικός, καὶ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ καὶ τοῦ σπέρματος αὐτῆς, ἀλλ' ὡς ἐγίνωσκεν καλὸν εἶναι γενέσθαι, ἐποίησεν αὐτεξουσίους πρὸς δικαιοπραξίαν καὶ ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους, καὶ χρόνους ὥρισε μέχρις οὗ ἐγίνωσκε καλὸν εἶναι τὸ αὐτεξουσίον ἔχειν αὐτούς· καὶ ὅτι καλὸν εἶναι ὁμοίως ἐγνώριζε καὶ καθολικῶς καὶ μερικῶς κρίνας ἐποίει, πεφυλαγμένου μέντοι τοῦ αὐτεξουσίου.

⁵⁾ 1 Ἀπολ. κ. 17 «εἰδὲ καὶ ἡμῶν εὐχομένων, ἀφροντιστήσετε, οὐδὲν ἡμεῖς βλαβησόμεθα, πιστεύοντες κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἕκαστον τίσειν διὰ τοῦ αἰωνίου δίκας, καὶ πρὸς ἀναλογίαν ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ ἀποκτηθήσεσθαι κλ. (κ. 18)· ἀποβλέψατε γὰρ πρὸς τὸ τέλος ἕκαστον τῶν γενομένων βασιλέων, ὅτι τὸν κοινὸν πᾶσι θάνατον ἀπέθανον. Ὅπερ εἰ εἰς ἀναισθησίαν ἐχώρει ἔρμαιον ἦν ἂν τοῖς ἀδίκους πᾶσιν. Ἀλλ' ἐπεὶ καὶ αἰσθησις πᾶσι γενομένη μένει καὶ κόλασις αἰωνία ἀπόκειται, μὴ ἀμελήσητε πεισθῆναι κλπ. πρβλ. Διαλ. κ. 5: ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἀποθνήσκειν φημί πάσας τὰς ψυχὰς ἐγὼ· ἔρμαιον γὰρ ἦν ὡς ἀληθῶς τοῖς κακοῖς (πρβλ. Πλατ. Φαιδ. κ. 107).

⁶⁾ 1 Ἀπολ. κ. 20 τῷ δὲ κολάζεσθαι ἐν αἰσθήσει καὶ μετὰ θάνατον ὄντες τὰς τῶν ἀδίκων ψυχὰς, τὰς δὲ τῶν σπουδαίων ἀπηλλαγμένας τῶν τιμωριῶν εὐ διάγειν, ποιηταῖς καὶ φιλοσόφοις τὰ αὐτὰ λέγειν δόξομεν.

⁷⁾ 1 Ἀπολ. κ. 8 Πλάτων δὲ ὁμοίως ἔφη Παδάμανθιν καὶ Μίνωα κολάσειν τοὺς ἀδίκους· ἡμεῖς δὲ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα φημέν γενήσεσθαι, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῖς αὐτοῖς σώμασι μετὰ τῶν ψυχῶν γινόμενων καὶ αἰωνίαν κόλασιν κολασθησομένων ἀλλ' οὐχι χιλιονταετῆ περίοδον, ὡς ἐκεῖνος ἔφη, μόνον.

§ 33. ¹⁾ Διαλ. κ. 80: εἰ γὰρ συνεβάλετε ὑμῖν τισι λεγομένοις Χριστιανοῖς... οἱ καὶ λέγουσι μὴ εἶναι νεκρῶν ἀνάστασιν, ἀλλ' ἅμα τῷ ἀποθνήσκειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀναλαμβάνεσθαι εἰς τὸν οὐρανόν, μὴ ὑπολάβητε αὐτοὺς Χριστιανούς.

²⁾ Πρβλ. ὅτι λέγεται περὶ τοῦ Χριστοῦ (Διαλ. κ. 99): ἡγουμένων (Ἰουδαίων) θανατώσειν αὐτὸν καὶ ὡς κοινὸν ἐχθρὸν ἐν Ἄδῃ μενεῖν.

³⁾ Διάλ. κ. 5 (φημί ἐμῷ) τὰς μὲν τῶν εὐσεβῶν ἐν κρείτονί ποι χῶρῳ τοὺς δὲ ἀδίκους καὶ πονηροὺς ἐν χείρονι, τὸν τῆς κρίσεως ἐκδεχομένης χρόνον τότε· «Δὲν ἀντίκειται εἰς ταῦτα τὸ λεγόμενον περὶ τοῦ Λουκίου (2 Ἀπ.

E.Γ.Δ. 2006
ΙΩΑΝΝΙΝΙ 2006

κ. 2): ὁ δὲ καὶ χάριν εἰδέναί ὁμολόγει πονηρῶν δεσποτῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι γινώσκων καὶ πρὸς τὸν πατέρα καὶ βασιλέα τῶν οὐρανῶν πορεύεσθαι».

*) Διαλ. κ. 105.

*) 1) Ἀπολ. κ. 18, κ. 19: οἱ καὶ τὰ νεκρούμενα καὶ εἰς γῆν βαλλόμενα πάλιν ἀναλήψεσθαι ἑαυτῶν σώματα προσδοκῶμεν ἀδύνατον μηδὲν εἶναι θεῶ λέγοντες (κ. 19). Καὶ κατανοοῦντι τί ἀπιστότερον ἂν μᾶλλον δόξαι ἢ εἰ ἐν τῷ σώματι μὴ ὑπάρχοντες καὶ τις ἔλεγεν, ἐκ μικρᾶς τινος ρανίδος τῆς τοῦ ἀνθρωπείου σπέρματος δυνατὸν ὅστέα τε καὶ νεῦρα καὶ σάρκας εἰκονοποιηθέντα, οἷα ὀρῶμεν, γενέσθαι..... ὃν τρόπον τὴν ἀρχὴν οὐκ ἂν ἐπιστεύσατε ἐκ τῆς μικρᾶς ρανίδος δυνατὸν τοιούτους γενέσθαι, καὶ ὁρᾶτε γινομένους. τὸν αὐτὸν τρόπον λογίσασθε, ὅτι διαλυθέντα καὶ δίκην σπερμάτων εἰς γῆν διαχυθέντα τὰ ἀνθρώπεια σώματα κατὰ καιρὸν προστάξει Θεοῦ ἀναστῆναι καὶ ἀφθαρσίαν ἐνδύσασθαι οὐκ ἀδύνατον..... ἀλλ' ἐκεῖνο συνορῶμεν, ὅτι οὐκ ἂν ἐπίστευσαν δυνατὸν εἶναι τοιούτους ποτὲ γενέσθαι, ὁποίους καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν σύμπαντα κόσμον καὶ ἐξ ὁποίων γεγεννημένα ὀρῶσιν κλ. πρβλ. αὐτόν κ. 10.

*) 1 Ἀπολ. κ. 52. Ἐπειδὴ τοίνυν τὰ γενόμενα πάντα ἀπεδείκνυμεν πρὶν ἢ γενέσθαι προκεκηρύχθαι διὰ τῶν προφητῶν, ἀνάγκη καὶ περὶ τῶν ὁμοίως προφητευθέντων, μελλόντων δὲ γίνεσθαι, πίστιν ἔχειν ὡς πάντως γενησομένων· ὃν γὰρ τρόπον τὰ ἤδη γενόμενα προκεκηρυγμένα καὶ ἀγνοούμενα ἀπέβη, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ λείποντα, κἂν ἀγνοῖται καὶ ἀπιστῆται, ἀποβήσονται. Δύο γὰρ αὐτοῦ παρουσίας προεκήρυξαν οἱ προφηταὶ· μίαν μὲν τὴν ἤδη γενομένην, ὡς ἀτίμου καὶ παθητοῦ ἀνθρώπου, τὴν δὲ δευτέραν, ὅταν μετὰ δόξης ἐξ οὐρανῶν.... παραγενήσεσθαι κεκήρυκται, ὅτε καὶ τὰ σώματα ἀνεγερεῖ πάντων τῶν γενομένων ἀνθρώπων καὶ τῶν μὲν ἀξίων ἐνδύσει ἀφθαρσίαν τῶν δὲ ἀδίκων ἐν αἰσθήσει αἰωνία μετὰ τῶν φαύλων δαιμόνων εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ πέμψει· ὡς δὲ ταῦτα προεῖρηται γενησόμενα, δηλώσομεν κλ.

*) Διαλ. κ. 69 ὁ Χριστὸς καὶ τοὺς ἐκ γενετῆς καὶ κατὰ τὴν σάρκα πηροὺς καὶ κωφοὺς καὶ χωλοὺς ἰάσατο... καὶ νεκροὺς δ' ἀναστήσας καὶ ζῆν ποιήσας καὶ διὰ τῶν ἔργων ἐδυσώπει τοὺς τότε ὄντας ἀνθρώπος ἐπιγνῶναι αὐτόν... αὐτὸς δὲ καὶ ταῦτα ἐποίει πείθων καὶ τοὺς ἐπ' αὐτὸν πιστεύειν μέλλοντος, ὅτι κἂν τις ἐν λώβῃ τινὶ σώματος ὑπάρχων, φύλαξ τῶν παραδεδομένων ὑπ' αὐτοῦ διδαγμάτων ὑπάρξῃ, ὁλόκληρον αὐτὸν ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ παρουσίᾳ μετὰ τοῦ καὶ ἀθάνατον καὶ ἀφθαρτον καὶ ἀλύπητον ποιῆσαι ἀναστήσει. Πρβλ. περὶ ἀναστ. κ. 4. 9.

*) Διαλ. κκ. 80—84, κκ. 113, 119. Engelhardt σελ. 303 κλ.